Коментарі та примітки

1902

1. До О. Ю. Кобилянської

19–20 грудня 1901 р. (1–2 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: Фонд 14. Од. зб. 895 (далі посилання на фонди Інституту подано скорочено за формою: ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 895).

Датовано Лесею Українкою за григоріанським календарем. Листи з Європи того періоду адресантка в основному датувала за новим стилем.

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. М., 1950. С. 254–255 (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Украинка. Собр. соч. В 3 т.* Т. 3). Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 томах. Том 5.* К.: *Держ. вид-во худ. літ.*, 1956. С. 386–389 (далі посилання на це видання подано за формою: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5).

1 *Кобилянська Ольга Юліанівна* (1863–1942) — українська письменниця, літературний критик, перекладачка; близька приятелька Лесі Українки. Упродовж квітня — вересня 1901 р. Лариса Косач перебувала на Буковині, за цей час двічі гостювала в О. Кобилянської в Чернівцях.

2 *Сан-Ремо* — курортне італійське місто на березі Середземного моря, «Місто квітів». Від 1899 р. тут мешкали далекі родичі Косачів — Садовські, їм належала вілла «Наталія», де протягом зимових місяців 1901–1903 рр. жила Леся Українка.

3 *Хтось до когось давно хоче писати...* — Письменниця в листах до О. Кобилянської називала себе і подругу «хтось», «хтосічок»: «хтось біленький» або «біленький» — Леся Українка, «хтось чорненький» або «чорненький» — О. Кобилянська.

4 *Паси* — повільні рухи долонь гіпнотизера вздовж тіла пацієнта від голови до колін на відстані кількох сантиметрів від нього.

Навесні 1901 р. Лариса Косач, переживши важку втрату найближчого друга — Сергія Мержинського, приїхала на Буковину в стані граничної моральної та фізичної виснаженості. Зважаючи на це, О. Кобилянська створила подрузі якнайкращі умови, оточила її увагою та розумінням, а коли траплялися напади істерії, за допомогою розтирань і масажів намагалася привести приятельку до норми. Згодом у листах до О. Кобилянської Леся Українка часто подавала схематичні зображення тих масажних або гіпнотичних рухів — *пасів*: хвилясті лінії («розгладжування»), риски («розтирання»), крапки («постукування»). Ішлося вже не стільки про суто лікувальні процедури, скільки про бажання допомогти, захистити, підтримати духовно. У зібраннях творів 1950–1970-х рр. графічні зображення в епістолярних текстах Лариси Косач, адресованих О. Кобилянській, пропускали як малосуттєві. Уперше «паси» Лесі Українки (факсиміле) подано у виданні: *Леся Українка. Листи / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). К.: Комора, 2016–2018.*

Мержинський Сергій Костянтинович (1870–1901) — близький приятель Лесі Українки, представник соціал-демократичної течії, один із перших прихильників марксизму в Білорусі. В останні місяці життя Мержинського письменниця доглядала й морально підтримувала хворого на туберкульоз друга. Під впливом вражень від перебування в Мінську Леся Українка написала драматичну поему «Одержима» (1901).

5 *Татарська дитинка (татарчатко, чорна дитинка)* — *Пігуляк Євгенія Юстинівна*, чернівецька приятелька та сусідка О. Кобилянської, учителька за фахом; знайома Лесі Українки.

6 *...тут єсть одна пані з Київа, знайома...* — Ідеться про *Нестроєву Поліну Миколаївну*, родичку Л. М. Драгоманової, її київську приятельку.

7 *...прийшов лікарь...* — Лікарем Лесі Українки в Сан-Ремо був *Карло Асвадуров* — приятель Садовських, родом із Ростова-на-Дону.

8 *Молода господиня* — *Садовська* (з дому *Байдаківська*) *Наталія Іллівна*, донька кузини П. А. Косача *Софії Олексіївни Байдаківської* (з дому *Косач*), троюрідна сестра Лесі Українки.

9 *...в остатні роки дізнав, що то є слабість і смерть дорогих людей...* — Ідеться про хворобу та смерть М. Драгоманова та С. Мержинського.

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — український учений, публіцист, філософ, один із засновників Старої Громади, натхненник та очільник української політичної еміграції в Женеві, професор Вищої школи в Софії; дядько Лесі Українки. Поетеса була поряд із ним в останні, найважчі місяці життя, тоді вона стала помічницею і правою рукою М. Драгоманова, якого вважала своїм учителем. На могилі дядька в Софії Леся Українка пообіцяла продовжувати його справу.

10 *...чоловік їй хорий безнадійно...* — Згадано *Садовського Костянтина Васильовича*, власника вілли «Наталія».

11 *Тьотя Саша* — *Шимановська* (з дому *Косач*) *Олександра Антонівна* (1847–1925), тітка Лесі Українки, рідна сестра її батька.

12 *...писав розправу про М. Крамера...* — Ідеться про статтю Лесі Українки «“Михаэль Крамер”. Последняя драма Гергарта Гауптмана», написану для часопису «Жизнь» (1901), уперше опубліковану в українському перекладі в журналі «Всесвіт» (1976. № 3. С. 3–15).

Гауптман Ґергарт Йоган Роберт (1862–1946) — німецький письменник, драматург, лауреат Нобелівської премії з літератури (1912). Його творчість захопила Лесю Українку ще до поїздки в Берлін (1899–1900), а вже в Німеччині Лариса Косач, за її висловом, стала «гауптманісткою». Після повернення додому письменниця переклала драму Ґ. Гауптмана «Ткачі» (1892).

13 *Хтось тут познайомився з одною італьянською літераткою...* — Згадана італійська письменниця, видавчиня, феміністка *Албіні Софія Бісі* (1856–1919). Леся Українка познайомилася з нею у Венеції, на запрошення колеги хотіла оселитися в її будинку в Сан-Ремо, однак після деяких вагань віддала перевагу помешканню Садовських.

14 «*Відгуки*» — третя збірка Лесі Українки (Чернівці, 1902), куди ввійшли її поезії, написані впродовж 1900–1902 рр., і драматична поема «Одержима».

15 *Чи там друкується чиясь велика повість?* — Ідеться про повість О. Кобилянської «Земля», уперше опубліковану в «Літературно-науковому вістнику» 1902 р. (т. XVII–XVIII).

«*Літературно-науковий вістник*» (далі подаємо скорочену назву видання — «ЛНВ», у листах Лесі Українки часто «*Вістник*») — літературно-мистецький, науковий та суспільно-політичний щомісячний журнал, заснований 1898 р. у Львові. Згодом змінив географію: з 1907 до 1919 виходив у Львові та Києві (за ред. М. Грушевського), упродовж 1922–1932 рр. — у Львові (за ред. Д. Донцова).

Першим фактичним редактором видання був І. Франко, 1902 р., на час написання листа, журнал редагував В. Гнатюк.

Франко Іван Якович (1856–1916) — український письменник, науковець, публіцист, літературний критик, видавець, політик; приятель родини Косачів. У травні 1891 р. відпочивав із родиною в Колодяжному.

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) — український громадський діяч, етнограф, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач; член виділу Наукового товариства імені Шевченка, його вчений секретар з 1899 р. і редактор видань.

Наукове товариство імені Шевченка (далі подаємо скорочену назву — НТШ) — українська академічна організація, що діяла у Львові від 1873 р.; 1892 р. реорганізовано в повноцінну багатопрофільну академію наук із трьома секціями (історико-філософською, філологічною та математично-природописно-лікарською); товариство мало власну друкарню, бібліотеку, музей, здійснювало серійне видання «Записок НТШ».

16 *...хтось чорненький таки буде писати і багато...* — Тоді О. Кобилянська тяжко переживала розрив взаємин із О. Маковеєм.

Маковей Осип Степанович (1867–1925) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературний критик, перекладач, редактор багатьох періодичних видань; тоді викладав україністику в Чернівецькому університеті, був близьким приятелем О. Кобилянської. У листах до неї Леся Українка часто називає О. Маковея «ведмедем».

17 *...маленький драматичний етюд, до пари «Міріам»...* — Імовірно, ідеться про намір написати драматичну поему «Вавилонський полон» («У полоні»), реалізовувати задум поетеса почала влітку 1902 р.

18 *Свята Анна* — *Кобилянська* (з дому *Вернер*) *Марія Йосипівна* (пом. 1906 р.), мати О. Кобилянської.

2. До О. П. Косач (сестри)

20 грудня 1901 р. (2 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 325).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах. Том 11. Листи* (1898–1902). К.: *Наукова думка*, 1978. С. 305 (далі посилання на це видання подано за формою: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.*)

19 *Косач* (в одруженні *Кривинюк*) *Ольга Петрівна* (1877–1945) — молодша сестра Лесі Українки, яку в родині ніжно називали Ліля (*Ліль, Лілічка, Ліліціка, Лілея, Лілеєнька, Ліцик, Пуц, Пуцик, Олеся, Олег*); тоді навчалась у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті.

20 *Тьотя Єля* — *Тесленко-Приходько Олена Антонівна* (1845–1927 (за деякими джерелами 1926)), рідна сестра батька Лесі Українки; тоді разом із чоловіком мешкала у власному маєтку на Волині (село Запруддя Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.), де неодноразово бували Косачі.

3. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

22 грудня 1901 р. (4 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 86–89). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. К., 1956. С. 217–220* (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2*).

21 *Шишманова* (з дому *Драгоманова*) *Лідія Михайлівна* (1866–1937) — старша донька М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі Українки; тоді мешкала з родиною в Софії.

22 *Драгоманова* (з дому *Кучинська*) *Людмила Михайлівна* (1842–1918) — дядина Лесі Українки, дружина М. П. Драгоманова. 1899 р., після смерті чоловіка (1895), разом із молодшою донькою й сином Світозаром оселилась у Києві.

23 *Рада* — *Драгоманова* (в одруженні *Труш*) *Аріадна Михайлівна* (1877–1954) — молодша донька М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі Українки.

24 *...до мене й писати навряд чи було цікаво сей рік, така я була...* — Ідеться про 1901 рік і випробування, що випали Лесі Українці: загострення хвороби С. Мержинського та його смерть, душевний біль після втрати близького друга, власна недуга.

25 *...жалує, що «Людмілочки» нема...* — Тобто Л. М. Драгоманової.

26 *Павлик Михайло Іванович* (1853–1915) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, редактор низки

галицьких видань («Народ», «Хлібороб», «Громадський голос»), дійсний член НТШ у Львові, разом із І. Франком був фундатором Русько-української радикальної партії; активний адресант Лесі Українки протягом 1891–1907 рр., один із найвідданіших прихильників ідей М. П. Драгоманова, тоді готував до друку його епістолярну та публіцистичну спадщину.

27 *...жде, коли ти дозволиш приїхати.* — Ідеться про поїздку М. Павлика в Софію з метою опрацювання та підготовки до друку матеріалів з архіву М. Драгоманова.

4. До А. Ю. Кримського

23 грудня 1901 р. (5 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1579).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 309–310.

28 *Кримський Агатангел Юхимович* (1871–1942) — український учений-філолог, славіст, сходознавець, письменник, перекладач, приятель Лесі Українки; тоді професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу, мешкав у Москві, де очолював кафедру арабської лінгвістики в Лазаревському інституті східних мов.

29 *...Ваші товариські дарунки...* — Ідеться про книги, серед яких, імовірно, була щойно видана збірка А. Кримського «Пальмове гілля. Екзотичні поезії (1898–1901)» (Львів, 1901) та упорядковане ним видання «Твори Степана Руданського» (Львів, 1899). Примірник останнього з автографом «Вп. товаришці п. Лесі Косач її щирий прихильник. А. Кримський» зберігається у фонді Лесі Українки в Києві (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1302).

30 *...гарячий час аґітації в справі укр[аїнського] університету.* — Згадано події кінця 1901 р., коли студенти-українці Львова змагалися за право навчатися в українському університеті. 19 листопада 1901 р., у день виступу в австрійському парламенті депутата Ю. Романчука, який намагався зареєструвати відповідний законопроєкт, охоплена національною ідеєю молодь вийшла на віче. Його організаторів згодом було відраховано з Львівського університету. На знак протесту 440 студентів-українців покинуло заклад і продовжило навчання у Відні, Празі, Кракові.

5. До М. В. Кривинюка
23 грудня 1901 р. (5 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в Слов'янській бібліотеці в Празі при Національній бібліотеці Чехії: Фонд T-LU1. Од. зб. 27 (далі посилання на фонди Слов'янської бібліотеки в Празі подано скорочено за формою: СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 27).

Уперше опубліковано без графічної ілюстрації у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Нью-Йорк, 1970. С. 585* (далі посилання на це видання подано за формою: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*). Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). К.: Комора, 2017. С. 369* (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Листи: 1898–1902*).

31 *Томашівський Степан Теодорович* (1875–1930) — український громадсько-політичний діяч, історик, публіцист, голова НТШ (1913–1915), автор низки праць з історії української державності; тоді учителював у гімназіях Бережан і Львова. Листування Лесі Українки з С. Томашівським не збережено. Можливо, у ньому йшлося про архів М. Драгоманова.

32 *Труш Іван Іванович* (1869–1941) — український художник-імпресіоніст, майстер пейзажу, відомий портретист, критик, публіцист, співзасновник «Артистичного вістника» (1905–1907). 1900 року І. Труш за кошти НТШ уперше їздив до Києва. Саме тоді художник познайомився з Лесею Українкою, її родиною, зокрема зі своєю майбутньою дружиною — Аріадною Драгомановою, та написав портрет поетеси.

33 «*Воля*» (1900–1907) — львівська газета, офіційний орган Української соціал-демократичної партії (УСДП), видавець і відповідальний редактор — М. Ганкевич. На шпальтах газети 1901 р. було опубліковано україномовний переклад брошури Ш. Дикштейна «Хто з чого живе?», який, імовірно, здійснила Леся Українка.

34 «*Молода Україна*» (1900–1903) — щомісячний часопис, неофіційний друкований орган львівського студентського товариства «Академічна громада». У журналі публікували художні твори Леся Українка, Л. Мартович, С. Чарнецький, В. Щурат, М. Яцків, В. Пачовський та інші українські письменники.

«*Академічна громада*» — львівське студентське товариство (1896–1921), що брало активну участь у літературному житті

Галичини, опікувалося україномовними виданнями та забезпечувало міські й сільські читальні відповідною літературою. Серед організаторів були відомі згодом громадсько-політичні й культурно-освітні діячі та вчені: І. Голубович, С. Томашівський, О. Янів, І. Раковський, М. Крушельницький, І. Макух, І. Герасимович, О. Левицький, Г. Гарматій, О. Терлецький, Ф. Колесса, В. Гнатюк, Ю. Романчук, М. Новаківський, М. Вахнянин. «Академічна громада» видавала журнал, створила науковий гурток із секціями, заснувала бібліотеку й фонд для підтримки незаможних літераторів. Так, наприклад, з ініціативи голови «Академічної громади» Володимира Гнатюка, 1898 р. студентство Львова організувало відзначення 25-літнього ювілею літературної та громадсько-політичної діяльності Івана Франка, видало збірку поета «Мій Ізмарагд» і зібрало кошти на допомогу письменнику.

6. До О. П. Косач (сестри)

28 грудня 1901 р. (10 січня 1902 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 326).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 389–391.

35 «*Універсал*» (похідне від слова «універсальний») — лист, адресований усім членам родини, написаний так, щоб кожен міг знайти в ньому щось цікаве для себе.

36 *Путя* (скорочено від «Ліліпутя») — *Садовська Олена Костянтинівна* (1892–1978) — донька господарів вілли «Наталія»; тоді гімназистка, згодом одна з перших жінок-інженерів у Римі (1911).

37 «*Не холодно й не душно, не весело й не скушно*» — перефразовані рядки з поеми І. Котляревського «Енеїда»:

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодніх як святках...

38 ...*як Свіфтовому математикові, часом не вадить «людина з паличкою»*... — Ідеться про відому сатирико-фантастичну книгу *Свіфта Джонатана* (1667–1745) «Мандри Гуллівера» (1726). У третій частині роману («Подорож до Лапути, Бальнібарбі, Лаггнеггу, Глаббдабдрібу та Японії») змальовано образ заглиблених у математичні роздуми людей, повернути до реальності яких можна було лише б'ючи спеціальною паличкою по носі.

7. До О. П. Косач (сестри)

Перед 1 (14) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 435).

Датовано орієнтовно — за змістом листа, у якому Леся Українка схиляє адресатку до думки відвідати М. Кривинюка у Львові, а згодом згадує про це в листі до нареченого сестри Ольги від 6 (19) січня 1902 р. Імовірно, лист до Ольги написано до того, як письменниця вдарила оперовану ногу й три дні пролежала в ліжку. У першодруці лист, очевидно, помилково датовано осінню 1902 р., коли М. Кривинюк уже мешкав у Празі.

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 380–382.

39 *...ти не ставиш всього на карту для любови.* — Леся Українка схвалювала виважене рішення сестри Ольги продовжити навчання в Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті.

40 *...тепер українцям ганьба вступати до нього.* — Після «сецесії» — акції студентів-українців, котрі припинили навчання на знак протесту проти репресивних заходів адміністрації університету щодо організаторів студентського віче, — чимало українців відмовлялося від ідеї навчатись у Львові й обирало інші заклади вищої освіти, в основному в Європі.

41 Михайло Васильович Кривинюк.

42 *Міша — Косач Михайло Петрович* (1869–1903) — старший брат Лесі Українки; з 1901 р. мешкав із сім'єю в Харкові, де працював на посаді приват-доцента університету, читав курси загальної метеорології, електростатики, електродинаміки й електромагнетизму, механічної теорії тепла, рентгенівських променів, а також керував університетською метеорологічною станцією.

43 *Шура — Косач* (із дому *Судовщикова*) *Олександра Євгенівна* (1867–1924) — українська письменниця (псевдонім *Грицько Григоренко*), дружина М. П. Косача, подруга Лесі Українки, яку поетеса в листах ніжно називала *Річчі*, *Рашель*.

44 *Квітка Климент Васильович* (1880–1953) — український музикознавець і фольклорист, основоположник сучасної музично-фольклористичної педагогіки, юрист за фахом, чоловік Лариси Косач; тоді закінчував правничий факультет Київського університету Св. Володимира (1902). Улітку 1901 р. супроводжував Лесю Українку в Буркут, одночасно лікуючи в горах невралгію за порадою фахівців.

45 *Папа* — *Косач Петро Антонович* (1841–1909) — батько Лесі Українки; тоді дійсний статський радник, член управи в селянських справах при Київському, Подільському й Волинському генерал-губернаторі.

46 *...найти місце «сиделицы» Квітчиній матері...* — Ідеться про названу матір К. Квітки. *Карпова* (з дому *Дагаєва*) *Феоктиста Семенівна* (?–[1915]) після закриття пансіону для гімназистів шукала будь-якого заробітку, позаяк родина перебувала в складному матеріальному становищі.

8. До І. П. Косач

4 (17) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 71).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 313–315.

47 *Косач* (в одруженні *Борисова*) *Ізидора Петрівна* (*Дроздік*, *Дора*, *Дроздик*, *Дроздишка*, *Дроздоньо*, *Дробішка*, *Патя*, *Біла Гусь*, *Гусик*, *Гусиня*, *Гусінька*, *Гуся*) (1888–1980) — наймолодша сестра Лесі Українки; тоді, здобувши домашню початкову освіту, навчалась у Фундуклеївській жіночій гімназії Києва.

48 *Мама* — *Косач* (з дому *Драгоманова*) *Ольга Петрівна* (1849–1930) — мати Лесі Українки; українська письменниця, відома в літературі під псевдонімом *Олена Пчілка*; тоді в основному мешкала в Києві, де активно займалася громадською та літературно-видавничою діяльністю, була членкинею правління Київського літературно-артистичного товариства (1895–1905).

49 *...забуду про цю пригоду.* — Напередодні Леся Українка впала на оперовану в Берліні ногу й через біль провела в ліжку три дні.

50 *Байдаківська Меланія Хомівна* (*Маланья Фоминична*) — донька купця, родом із Чернігівської губ., знайома родини Драгоманових, подруга Олени Антонівни Тесленко-Приходько з часів юнацтва, тітка Наталії Садовської по батьковій лінії; від 1874 р. перебувала під негласним наглядом поліції через неблагонадійність.

51 *...карнавал з bataille des fleurs і всякими штуками...* — Ідеться про «Бій квітів» («*Парад квітів*») — щорічне свято в Сан-Ремо, належить до обрядових дійств, які символічно зображують загибель зелені з приходом зими й відродження природи навесні;

супроводжується карнавалом, розкиданням цукрового мигдалю та конфеті, парадом оздоблених квітами колісниць, що представляють кожне з міст Рив'єри.

9. До К. Голоти

6 (19) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 30).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 315.

52 *Голота Катерина* (1878–1953) — буковинська знайома Лесі Українки, рідна сестра Анни Москви з Вижниці.

10. До М. І. Павлика

6 (19) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 363).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 315.

53 *З С[офії] мала я тілько маленьку картку...* — М. Павлик збирався в Софію й чекав відповіді від Лідії Шишманової на свій лист-прохання попрацювати в архіві її батька.

54 *Мій побратим...* — Ідеться про М. В. Кривинюка, якого поетеса називала братом і вважала своєю довіреною особою, почуваючи симпатію до нього задовго до того, як він став членом родини. Леся Українка завжди високо цінувала моральні та людські риси обранця сестри Ольги.

55 *Привіт Вашій мамі.* — Згадано матір адресата — *Марію Павлик*, яка тоді невиліковно хворіла й мешкала з сином. Леся Українка, яка познайомилася з нею під час одного з візитів до Львова, завжди з особливою повагою ставилася до цієї жінки.

11. До М. В. Кривинюка

6 (19) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 28).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 591.

56 *Гадаю, що будете мати гості...* — Ідеться про запланований приїзд до нареченого у Львів Ольги Косач.

57 *...віддайте в фонд молодіжи.* — Можливо, ідеться про галицький «фонд запомоги молоді академічній», зокрема тим студентам-українцям, які після сецесії виїхали продовжувати навчання в університетах інших міст Європи.

12. До М. В. Кривинюка

13 (26) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 29).

Уперше скорочено надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 591–593. Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / упоряд., передмова та примітки С. Кочерги, післямова О. Сліпушко.* К.: *Просвіта*, 2003. С. 25–27.

58 *Чисто якийсь водевіль.* — Ідеться про ситуацію в родині, що виникла після того, як Ольга Косач та Михайло Кривинюк відклали дату весілля й вирішили побратися, відмовившись від церковного шлюбу.

59 *...всього +12°R...* — На початку XX ст. для вимірювання температури повітря в Європі широко використовували шкалу Реомюра, яку 1730 р. запропонував французький учений *Рене Антуан Реомюр* (1683–1757): одиниця — градус Реомюра (°R), 1°R дорівнює 1,25°C. У листі письменниці йдеться про +12°R, тобто про +15°C.

60 «Діло» — найстаріший український щоденник, часопис Галичини, що виходив у Львові впродовж 1880–1939 рр. Від часу заснування газета пропагувала ідеологію народовців, з 1899 р. — Української національно-демократичної партії. Тоді «Діло» також видавало «Бібліотеку найзнаменитіших повістей».

61 *...в її діла мішаються сторонні люде.* — Імовірно, ідеться про якесь непорозуміння, яке виникло між Л. М. Драгомановою та С. Томашівським у зв'язку з можливим придбанням чи передачею у Львів архіву М. Драгоманова й чутками, які супроводжували цю справу.

13. До О. П. Косач (сестри)

15 (28) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 30).

Уперше скорочено надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 593–594. Повний

текст уперше опубліковано у виданні: *Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / упоряд., передмова та примітки С. Кочерги, післямова О. Сліпушко. К.: Просвіта*, 2003. С. 27–32.

62 *...коли не послухала Манасеїна...* — Можливо, ідеться про рекомендації відомого лікаря, доктора медичних наук, професора, громадського діяча й публіциста *Манасеїна В'ячеслава Авксентійовича* (1841–1901), який після завершення медичної та викладацької кар'єри (1891) продовжував займатися виданням і редагуванням журналу «Врач» (1880–1901), де друкував не тільки власні дослідження з медицини, а й публіцистичні статті про місце лікаря в сучасному суспільстві, матеріальні умови життя медиків, етичні проблеми професії.

14. До М. І. Павлика

16 (29) січня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 364).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. К., 1960.* С. 88–90 (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3*).

63 *«Фатальна вдова»* — Скорочена назва статті «Фатальна вдова (карно-психологічна тема в українській народній пісні)», підписаної в першодруці криптонімом М. Драгоманова «П. К.» (*«Киевская старина»*. 1888. Т. XXIII. Кн. 12. С. 459–477).

64 *«Киевская старина»* — історико-етнографічний та літературний часопис, виходив у Києві в 1882–1906 рр. У 1893–1906 рр., за часів редакторства Володимира Науменка, з науково-популярного видання стало органом українофільства. 1898 р. часопис здобув право друкувати художні твори українською мовою, згодом було засновано власну друкарню та першу українську книгарню.

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — український громадський діяч, історик, філолог, журналіст, педагог; член Старої Громади, приятель П. А. Косача (гостював у Колодяжному взимку 1883 р.). Протягом 1893–1906 рр. був головним редактором, а з 1902 р. — видавцем часопису «Киевская старина».

65 *Стешенко Іван Матвійович* (1873–1918) — український громадсько-політичний діяч, літературознавець, письменник,

перекладач, політик та урядовець УНР; приятель Лесі Українки, тоді займався збиранням коштів на видання Групи УСД.

Група УСД — група українських соціал-демократів, що існувала в Києві впродовж 1896–1905 рр. і в основному займалася підготовкою до друку (авторство, редагування, переклад) та виданням брошур соціал-демократичного змісту. Засновниками групи історики вважають Лесю Українку та І. Стешенка, підтвердження цього знаходимо також у спогадах О. Косач-Кривинюк (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 348).

15. До О. П. Косач (матері)

21 січня (3 лютого) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 204).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 391–393.

66 *...за тими концертами та біганиною.* — Ідеться про благодійні концерти в Києві, організацією яких займалися мати Лесі Українки та її сестри Ольга й Оксана, зібрані кошти було передано в Санкт-Петербурзький жіночий медичний інститут, студенткам із бідних родин. З-поміж організованих Ольгою та Оксаною Косачами заходів також був вечір, присвячений галицькій літературі. Попередньо сестри просили Лесю Українку написати реферат для нього, однак пізніше відмовилися від цієї ідеї, позаяк зробити це без відповідної літератури в Італії письменниці було б складно.

Косач (в одруженні *Шимановська*) *Оксана Петрівна* (*Уксус*, *Уксусик*, *Тамара*, *Тамарця*, *Марочка*, *Марця*, *Марунечка*) (1882–1975) — молодша сестра Лесі Українки; тоді закінчувала київську гімназію О. Дучинської.

67 *...«жечь сердца людей»...* — Перефразована цитата з поезії О. Пушкіна «Пророк» (1826):

...и, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей.

Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) — російський поет, класик російської літератури; один із найвідоміших його творів, роман у віршах «*Євгеній Онегін*» (1823–1831), Леся Українка не раз цитувала в листах.

68 «*Левада*» — галицько-руський альманах (1898–1902), відбиток літературної частини «ЛНВ».

69 *Яцків Михайло Юрійович* (1873–1961) — український письменник, мемуарист; згодом член модерністського угруповання «Молода муза», редактор газети «Рідний край» (1921). Після 1940 р. працював у Львівській бібліотеці АН УРСР (нині — Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника).

70 ...*Оксаночка трапила в самий курс, почавши його перекладати.* — Очевидно, Оксана Косач перекладала твори М. Яцкова для вечора галицької літератури.

71 ...*галицького журнала для молодіжі...* — Тобто «Молода Україна».

72 ...*не знала раніш про юбілей Комарова...* — Ідеться про 40-річчя громадської та літературно-наукової діяльності Михайла Комарова.

Комаров Михайло Федорович (псевдоніми М. *Комар*, М. *Уманець*; 1844–1913) — український письменник, фольклорист, бібліограф, критик, перекладач, громадський діяч, юрист за фахом; близький приятель Косачів, жив із родиною в Одесі. У помешканні Комарових не раз зупинялися Косачі, зокрема й Леся Українка, яка з дитинства приятелювала з доньками М. Комарова. Особливо дружні взаємини в письменниці були з *Маргаритою Михайлівною Комаровою* (в одруженні *Сидоренко*) (1870–1929), яку поетеса по-дружньому називала *Гретхен*.

73 *Гассель* (в одруженні *Шаніна*) *Анна Федорівна* (народ. 1874 р.) — представниця відомої дворянської родини, тоді мешкала в Орлі, згодом оселилась у Царському Селі (Санкт-Петербург).

16. До М. В. Кривинюка

27 січня (9 *лютого*) 1902 *р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 31).

Уперше скорочено надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 595. Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / упоряд., передмова та примітки С. Кочерги, післямова О. Сліпушко*. К.: *Просвіта*, 2003. С. 33–34.

17. До О. Ю. Кобилянської

28 січня (10 лютого) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 897).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1.* К., 1954. С. 132 (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1*). Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902.* С. 390–391.

74 *Хтось читав в «Ділі» про «Тов[ариство] рус[ьких] дівчат в Черн[івцях]»...* — Ідеться про *«Кружок українських дівчат у Чернівцях»* (1902–1905) — жіноче товариство, створене за ініціативою О. Кобилянської. Напередодні в газеті «Діло» було опубліковано оголошення про перше засідання гуртка, яке відбулося 27 січня (9 лютого) 1902 р.

75 *...через нашу дитинку передав привіт...* — Тобто через Є. Пігуляк.

76 Сімович *Василь Семенович* (1880–1944) — український культурно-громадський діяч, філолог, видавець збірки Лесі Українки «Відгуки» (Чернівці, 1902); тоді співредактор газети «Буковина» та видань Революційної української партії, які друкували в Чернівцях (журнали «Гасло», «Селянин»).

18. До М. В. Кривинюка

28 січня (10 лютого) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 32).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 596.

77 *...я не зовсім так зрозуміла, як було треба...* — Очевидно, ідеться про відповідь М. Кривинюка на лист Лесі Українки від 13 (26) січня 1902 р., де адресантка висловлювала свої думки щодо ситуації в родині, викликаної відмовою від вінчання сестри Ольги та її нареченого.

19. До М. І. Павлика
2 (15) *лютого* 1902 *р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 365).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 393–394.

78 *...патріотичні цензорі...* — Ідеться про співробітників часопису «Киевская старина».

79 *...буду писати обіцяні мемуари...* — Тобто спогади про М. П. Драгоманова та М. В. Ковалевського.

20. До М. В. Кривинюка
2 (15) *лютого* 1902 *р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 33).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 597–598.

80 *...є чутка, що з іспитів нічого не буде...* — 8 (21) лютого 1899 р. мирне зібрання студентів Санкт-Петербурзького університету, на якому вони вимагали розширити їхні академічні свободи, закінчилося побиттям молоді нагаями та відрахуванням багатьох учасників заворушення із закладу. Наступного дня протестувальників підтримали студенти майже всієї Російської імперії. Поновити заняття вдалося лише в березні, у квітні чимало студентів було вислано зі столиці або відраховано зі складу слухачів університетів. Загалом 1899 р. в заворушеннях взяло участь приблизно 25 тисяч осіб. Відтоді майже щороку 8 (21) лютого Санкт-Петербург охоплювали студентські страйки. На той період у багатьох закладах вищої школи столиці Російської імперії навчання призупиняли.

81 *...моя нова сусідка...* — Ідеться про А. Ф. Гассель.

21. До М. В. Кривинюка
3 (16) *лютого* 1902 *р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 34).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 598.

82 ...*добре бавились на «Основі»*. — Очевидно, згадано один із вечорів, які організовували члени товариства українських студентів Львівської політехніки «Основа» (1897–1939).

83 ...*трачу надію на гостей*. — Тобто на приїзд у Сан-Ремо сестри Ольги.

84 «*Запомоговий фонд*» — імовірно, фонд допомоги львівським студентам.

22. До О. Ю. Кобилянської

13 (26) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 898).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 132–137.*

85 *Могильницька* — чернівецька знайома О. Кобилянської та Лесі Українки.

86 *Спіритизм* — містико-ідеалістична течія, послідовники якої вірять, що після фізичної смерті людини її душа не пориває зв'язку з землею та може контактувати з певними особами — медіумами, даючи відповіді на їхні запитання.

87 *Урицька* (з дому *Кобилянська*) *Євгенія Юліанівна* (1861–1917) — старша сестра Ольги Кобилянської.

88 ...*йому служили всі найсвітліші душі людські*. — Ідеться про святий дух Свободи, про який писав Г. Гейне в «Гірській ідилії» («Книга пісень»):

Дух святий із давніх-давен
Та й тепер вчиня дива,
Він ярмо неволі й замки
Злих тиранів розбива;

Давні смертні рани гоїть,
Відновля людські права,
Поміж людом чесним, добрим, —
Рівність, воля настава.

Дух святий жене темноту
І химери чорні пріч,
Що псують кохання й втіху,
Дражнять нас і день і ніч.

Переклад Лесі Українки

89 *Хтось не читав чиєїсь повістки...* — Згадано повість О. Кобилянської «Земля».

90 *Смаль-Стоцький Степан Йосипович* (1859–1938) — український мовознавець, літературний критик, доктор слов'янської філології, професор Чернівецького університету (1885–1918); згодом один із засновників Музею визвольної боротьби України в Празі.

91 *В[исоко]п[оважному] таткові...* — Згадано *Кобилянського Юліана Яковича* (1826–1912) — дрібного урядовця, вихідця зі збіднілого шляхетського роду; батька О. Кобилянської.

92 *Также і братям привіт.* — В О. Кобилянської було п'ятеро братів. Навесні 1901 р., гостюючи в Чернівцях, Леся Українка особисто познайомилася з двома — Юліаном та Володимиром.

Кобилянський Юліан Юліанович (1859–1922) — український педагог і мовознавець, професор класичних мов і літератур (латина, давньогрецька), упорядник першого «Латинсько-українського словника» (Відень, 1912).

Кобилянський Володимир Юліанович (1877–1909) — юрист за фахом.

23. До Є. Ю. Урицької

13 (26) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 899).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 326.

24. До М. В. Кривинюка

14 (27) лютого 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП, ф.T-LU1, од. зб. 35).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 602–603.

93 *З огляду на недавні події київські...* — Ідеться про політичну демонстрацію, яка відбулася в Києві 2–3 (15–16) лютого 1902 р. Учасників акції (приблизно 12 тис.) нагаями та шаблями розігнали кінні стражники й козаки. Багато демонстрантів було побито, майже 200 осіб заарештовано.

94 *...ми з Вами тепер в досить ідентичних умовах...* — Леся Українка та М. Кривинюк перебували за кордоном, у вимушеній «еміграції».

95 *...деякі маленькі переклади з італьянського...* — Протягом 1902 р. Леся Українка переклала два розділи книги італійського письменника *Едмондо де Амічіса* (1846–1908) «Карета для всіх» («Першого мая», «Дві дитини») та текст народної пісні «Тебе не бачу, хоч вікно низенько...».

25. До О. П. Косач (сестри)

20 лютого (5 березня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 328).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 398–401.

96 *Сьогодня в газетах трівожні звістки з Москви...* — Очевидно, італійські газети писали про страйки й демонстрації, які охопили Російську імперію на початку 1902 р., та хвилю арештів, що прокотилася країною після цього.

97 *«Книга» твоя...* — Тобто довгий лист.

98 *Микось (Микунька, Миколочка, Микуня, Кунья, Куня, Кухота, Кухоточка, Кохіня, Кукота, Гусь)* — *Косач Микола Петрович* (1884–1937), молодший брат Лесі Українки; тоді навчався в Четвертій чоловічій гімназії в Києві.

99 *...її сестра (Катерина)...* — Ідеться про *Гассель Катерину Федорівну* (1876–1907).

100 *Драгоманова Маріанна Іванівна* — донька *Івана Петровича Драгоманова* (1842–?), адвоката за фахом; мешкала з родиною в Орлі, тоді навчалась у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті; двоюрідна сестра Лесі Українки по материнській лінії.

101 *Боярка* — дачне селище, розташоване за 25 км від Києва, поряд із залізничною станцією з такою самою назвою, одне з улюблених місць літнього відпочинку киян того часу; із 1880-х рр. у Боярці діяв лікувально-кліматичний курорт для хворих на легені (нині — місто Київської обл.).

102 *Людя — Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна* (1868–1941) — українська письменниця, перекладачка, мемуаристка, культурно-громадська діячка, подруга Лесі Українки. Улітку 1899 р. разом із чоловіком подорожувала Європою, тоді подружжя відвідало Італію, дорогою зупиняючись у Львові й Відні.

103 *Кланяйся його мамі...* — Очевидно, ідеться про когось із приятельок Ольги Косач.

104 *Хом'ячок* — жартівливе прізвисько А. П. Хом'якової, близької подруги й однокурсниці Ольги Косач.

105 *...да благословить Бог линовище твоє.* — Леся Українка напівжартома додає віри сестрі щодо її щасливої долі, нагадуючи про знайдене Ольгою колись линовище-талісман (шкіру вилинялого вужа).

26. До М. В. Кривинюка

1 (14) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 36).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 603–606.*

106 *...Ви пишете про Кан.* і *В. М.* — Осіб не встановлено.

107 *...витріща[ла]сь на regate* («гонки» яхт)... — Тоді в Сан-Ремо відбувалася міжнародна регата на кубок Італії (1902).

108 «*Авось либо враг человеческий хоть птицу-то помилует*». — Цитата з оповідання «Бежин луг» («Записки охотника», 1851) російського письменника, публіциста, перекладача *Тургенева Івана Сергійовича* (1818–1883): «... Кузькин отец, Дорофеич, вскочил в овес, присел, да и давай кричать перепелом: "Авось, мол, хоть птицу-то враг, душегубец, пожалеет"». Цей рядок також цитував М. Драгоманов у праці «До питання про малоросійську літературу» (*Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе. Вена, 1886. С. 9*).

109 «*Гасло*» (1902–1903) — щомісячна газета Революційної української партії, виходила за редакцією Д. Антоновича й В. Сімовича в Чернівцях (1902) та у Львові (1903).

Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) — український історик мистецтва й театру, політичний діяч, один із засновників Революційної української партії (1900), редактор газет «Гасло» і «Воля», заступник голови Центральної Ради й урядовець УНР (міністр морських справ), голова дипломатичної місії в Швеції (1918) та Італії (1919), один із організаторів і ректор Українського вільного університету у Відні та Празі, директор Музею визвольної боротьби України в Празі; син Володимира Антоновича.

110 *...малоімовірну кор[еспонденцію] з Полтави.* — Імовірно, в повідомленні йшлося про передреволюційну ситуацію на Полтавщині, що склалася через неврожай 1901 р. та завдяки вмілій агітації представників соціал-демократичних сил; як

наслідок — масові протести селян цієї губернії в березні — квітні 1902 р.

111 *...яко свою звичайну вкладку...* — Імовірно, згадано про збір коштів на видання брошур Групи УСД.

112 *...присилайте, а постараюсь зладити.* — Очевидно, ідеться про переклад і видання італійською мовою допису про політичну й економічну ситуацію в Російській імперії, яку охопили страйки та арешти.

113 *Бернштейніанство (економічний матеріалізм)* — соціал-демократична течія, названа на честь німецького публіциста й політика *Бернштейна Едуарда* (1850–1932); розглядає економічний «фактор» (економіку) окремо від реальних індивідів і наділяє його всіма функціями суб'єкта історії. На думку прихильників цієї концепції, економіка творить історію самостійно, незалежно від діяльності людей.

114 *«Буковина»* — газета, заснована літературним товариством «Руська бесіда», виходила впродовж 1885–1918 рр. із різною періодичністю в Чернівцях та Відні (1915–1917), згуртувала навколо себе найкращих письменників Буковини. На шпальтах видання свої твори публікували Юрій Федькович, Омелян Попович, Євгенія Ярошинська, Осип Маковей, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Марко Черемшина та інші.

115 *...коли хто з товаришів у неволі...* — На початку лютого 1902 р. відразу в кількох великих містах Російської імперії було проведено масові арешти. Серед затриманих у Києві 9 (22) лютого 1902 р. був знайомий Лесі Українки та її адресат В. М. Крохмаль. Під час обшуку в його речах жандарми знайшли лист Лариси Косач від 14 (26) березня 1897 р. (див.: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. К.: Наукова думка, 1971. С. 159*). Автограф і повний текст листа нині невідомі. У додатках (т. 14) подано невеликий уривок кореспонденції, опублікований за першодруком.

Крохмаль Віктор Миколайович (1873–1933) — колишній студент Київського університету Св. Володимира (1908 р. екстерном закінчив Харківський університет), юрист за фахом, учасник соціал-демократичного руху, неодноразово засуджений за політичну діяльність; за деякими даними член Групи УСД, знайомий Лесі Українки.

116 *...переглянути, що викинути з них для видання в Росії...* — Ідеться про підготовку до друку збірки вибраних творів «На крилах пісень» (Київ, 1904).

117 ...*мої і Славинського переклади з Гейне*... — Згадано підготовлене до друку видання: *Генріх Гейне. Атта Троль. Ратклiф. Балади. Переклади Лесі Українки і Максима Славинського. Видання редакції «ЛНВ». Львів, 1903, с. I–VI, 1–88, з передмовою.*

118 «*Ткачі*» — переклад однойменної драми Ґ. Гауптмана, який зробила Леся Українка, уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 4. Художні переклади, статті. 1884–1910. К.: Держлітвидав України, 1954. С. 210–259.* Однією з імовірних причин відмови від друку перекладу в Львові є те, що в редакції було загублено частину аркушів рукопису. Нині відомо два неповні списки перекладу, зроблені різними людьми, зі слідами авторської правки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 901; 904).

119 ...*київський переклад одної глави з Сеньобоса*... — Можливо, ідеться про книгу «Політична історія сучасної Європи» (1897) *Сеньобоса Шарля* (1854–1942) — французького історика, доктора наук, професора Сорбонни, автора низки праць із історії міжнародних відносин у новий час.

120 *Якби до мая над'їхав п. Труш*... — І. Труш вирушив в Італію наприкінці березня 1902 р., відвідав Рим, півострів Істрія, проте в Сан-Ремо не заїхав, бо поспішав до Косова малювати гагілки.

121 *Монте-Карло* — район Монако, відомий великою кількістю пляжів та казино.

27. До І. П. Косач

2 (15) *березня 1902 р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 72).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 401–403.*

122 ...*ми з Наташею*... — Тобто з Н. Садовською.

123 ...*їх військо з Метуеном бури розбили*... — Ідеться про один із епізодів англо-бурської війни 1899–1902 рр.

28. До О. П. Косач (сестри)

3 (16) *березня 1902 р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 327).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 404.*

124 *Маня — Беляєва (з дому Биковська) Марія Михайлівна* (1871–1930-ті) — перекладачка, авторка оповідання «В кінці літа...» (назва за початковим рядком (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1183), учителька за фахом; приятелька Лесі Українки з 1879 р., тоді мешкала в Китаї.

125 Тобто С. К. Мержинського.

29. До В. Д. Александрової

3 (16) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-1339. А-265). Автограф пошкоджено в кількох місцях, імовірний текст подано у квадратних дужках.

Уперше надруковано в українському перекладі у виданні: «*Вітчизна*». 1970. № 9. С. 177–179. Мовою оригіналу вперше опубліковано у виданні: *Леся Украинка в воспоминаниях современников / под общ. ред. В. В. Григоренко, С. А. Макашина, С. И. Машинского и др.* М.: *Худож. литер.*, 1971. С. 471–473.

126 *Александрова (з дому Мордовцева) Віра Данилівна* (1855–[1933]) — письменниця, мемуаристка, культурно-громадська діячка, приятелька С. Мержинського, донька Д. Л. Мордовця; тоді мешкала з чоловіком (О. Александровим) у Мінську, де подружжя заснувало «Общество любителей изящных искусств» (1898–1906), члени товариства (понад 400 осіб) організовували тематичні літературні вечори, концерти, вистави, лекції з мистецтвознавства тощо.

127 *...так это и следовало.* — Леся Українка отримала лист від В. Александрової в день річниці смерті С. Мержинського.

128 *...моя сестра, которую Вы знаете...* — Ідеться про Ольгу Косач.

30. До О. П. Косач (матері) та О. П. Косач (сестри)

6 (19) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 205).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 404–406.

129 *Думаю, що ви тепер вкупі...* — У березні 1902 р. мати Лесі Українки їздила на 10 днів у Петербург — у справах і в гості до доньки Ольги.

130 *...з описанням київської «гоголіади»...* — Ідеться про святкування ювілею М. Гоголя в Київському літературно-артистичному товаристві.

131 *«Мало, душечко, одного Гоголя...»* — За словами О. Косач-Кривинюк, це улюблений вислів однієї полтавської знайомої Драгоманових-Косачів, яка часто казала, що у світі так багато є всього смішного та вартого висміювання, одного Гоголя замало.

132 *Левицька Зінаїда Костянтинівна* (1870–1919) — українська письменниця, перекладачка; дружина Модеста Левицького, ковельська знайома Косачів, яка хворіла на сухоти.

Левицький Модест Пилипович (1866–1932) — український громадсько-політичний діяч, письменник, перекладач, педагог, композитор, лікар за фахом; близький приятель родини Косачів від часу, коли працював повітовим лікарем у Ковелі (1894–1898).

133 *...після першого «витяженія», коли мені було 16 літ...* — Згідно зі спогадами О. Косач-Кривинюк, перше «витяженіє» ноги Лесі Українці робили 1886 р., коли їй було лише 15 років (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 62–63)

134 *...як ми «в сереньком домике налево» жили...* — Ідеться про помешкання в Києві (вул. Стрілецька, 26), де жили старші діти Косачів з матір'ю в зимові місяці 1881–1883 рр.; 5-річна Ольга описувала тоді цей будинок візникам кількома словами: «серенький домик налево», «серенький домик направо».

135 *...як ми з Лілею вдвох в Київі жили...* — Очевидно, ідеться про зиму 1893–1894 рр.

136 *Ваганов Сергій Васильович* (1852–?) — давній приятель родини Косачів (1884 р. гостював у Колодяжному), ветеринарний лікар за фахом; тоді мешкав у Петербурзі, згодом оселився в Москві та працював на посаді військово-ветеринарного інспектора (1915).

137 *Рудченки* — родина *Рудченка Івана Яковича (Івана Білика)* (1845–1905) — українського фольклориста, етнографа, перекладача, літературного критика та співавтора свого брата Панаса Мирного; давні приятелі Драгоманових, їхні колишні сусіди в Гадячі.

138 *Пася — Рудченко Євпраксія (Параска) Іванівна* — донька І. Я. Рудченка, племінниця Панаса Мирного; приятелька Лесі Українки.

139 *Герцог* — жартівливе прізвисько *Косача Миколи Олексійовича*, двоюрідного брата батька Лесі Українки, який займався укладанням генеалогічного дерева роду Косачів і був прихильником теорії про його герцогське походження з Сербії.

Косач Микола Олексійович (1844–1906) — генерал-майор, учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр., флігель-ад'ютант Олександра II (1877), згодом віце-губернатор Санкт-Петербурзької губернії; тоді мешкав із родиною в Петербурзі, де його не раз навідували Косачі.

140 *Шабловський* — далекий родич Косачів і Садовських.

141 *Герцогиня Коморська* — жартівливе прізвисько Оксани Косач, яка зі своєю сестрою Ольгою та кузиною Аріадною Драгомановою влітку 1897 р. мешкали в коморі, що її тимчасово пристосували під житло в Гадячі, бо в невеликому будинку не вистачало місця.

142 *...вітаю всіх будучих «світил»...* — Так Леся Українка жартома називала товаришок сестри Ольги, які вивчали медицину.

31. До О. Ю. Кобилянської

6 (19) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 900).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 137–138.*

143 *Хтось читав чиюсь повість...* — Ідеться про повість О. Кобилянської «Земля».

32. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

8 (21) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 90–91). Автограф нині не відомий.

Рік установлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 220–222.*

144 Ідеться про П. Нестроєву.

145 *Ментон (Ментона)* — курортне місто на південному сході Франції (30 км від Ніцци).

146 *...боялась трохи за цілість Ліліних ребер в сі тривожні часи...* — У 1901–1902 рр. масові акції протесту та студентські страйки в Петербурзі часто закінчувалися кровопролиттям та арештами.

33. До М. В. Кривинюка
16 (29) березня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 37).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 610.*

147 *...щоб лист не валявся довго, бо він діловий.* — Автограф листа не зберігся. Можливо, у ньому йшлося про замовлення, яке Леся Українка зробила І. Трушеві 1901 р., — портрет С. Мержинського за фотографіями.

34. До В. Д. Александрової
20 березня (2 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-1338. А-264).

Уперше надруковано в українському перекладі у виданні: «*Вітчизна*». 1970. № 9. С. 179. Мовою оригіналу вперше опубліковано у виданні: *Леся Украинка в воспоминаниях современников / под общ. ред. В. В. Григоренко, С. А. Макашина, С. И. Машинского и др.* М.: *Худож. литер.*, 1971. С. 471–473.

35. До О. Ю. Кобилянської
20 березня (2 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 901).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 138–139.*

148 *Нехай хтось присилає нариси...* — Ідеться про рукописи нарисів «Через море» та «Сліпець» О. Кобилянської. У листі до Лесі Українки авторка, очевидно, цікавилася, чи не могла б та написати відповідний супровідний лист до знайомих у редакції «Киевской старины», де О. Кобилянська хотіла ці твори надрукувати.

36. До М. В. Кривинюка
27 березня (9 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 38).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 611–615.*

149 «*Чи твоє нещастя, чи моя недоля...*» — Рядок із кількох близьких між собою українських народних пісень, зокрема «Не ходи, козаче, понад берегами...» та «Зелений дубочок на яр похилився...».

150 *Справи з виданнями мене не тішать...* — Ідеться про видання брошур Групи УСД, її члени в цій справі марно сподівалися на М. Ганкевича («Воля») і В. Сімовича («Буковина»). Зважаючи на це, Леся Українка мала намір звернутися до А. Ляхоцького в Женеві.

151 *Ляхоцький Антон (Антін) Михайлович* (псевдонім *Кузьма*; 1853–1918) — політичний емігрант із Росії, співзасновник і видавець «Української друкарні» в Женеві, де було опубліковано понад сто видань українською та російською мовами, зокрема і збірники «Громада»; давній приятель М. Драгоманова.

152 *...дядькове видання Бакуніна...* — Згадано посмертне видання упорядкованої М. Драгомановим праці «Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву» (Женева, 1896). Кількома місяцями раніше в Парижі вийшов французький переклад цієї праці («Correspondance de Michel Bakounine. Lettres à Herzen et à Ogareff (1860–1874)»).

153 *...яка, власне, частина «Ткачів» згублена?* — Ідеться про загублені складачами друкарні аркуші перекладу драми Ґ. Гауптмана «Ткачі».

154 «*Ох, ти горе, горе — не біда!*» — Рядок, що трапляється в кількох народних піснях із варіантами. Наприклад, «Та туман яром котиться...»:

Та туман яром котиться,
Гулять хлопцям хочеться.
Гей, гей, горе — не біда,
Гулять хлопцям хочеться.

155 *Італійські речі, що я хотіла прислати, єсть белетристика...* — Імовірно, згадано уривки з книги Е. де Амічіса «Карета для всіх».

156 «*Балада про Мол*» — можливо, музичний твір із текстом, який був напередодні надісланий М. Кривинюку.

157 *Зелений Гай* — хутір на березі річки Псел, який придбала 1896 р. О. П. Косач, мати Лесі Українки, у мешканця Гадяча Голуба. Після кількох років будівництва (новий двоповерховий будинок, флігель і дерев'яна купальня) хутір став літньою резиденцією Косачів.

158 *...мама, певне, знов про Каїр почне.* — У родині Косачів жваво обговорювали питання щодо подальшого лікування Лесі Українки в Єгипті, найбільше на цьому наполягали мати поетеси та М. Кривинюк.

37. До О. П. Косач (сестри)

29 березня (11 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 329).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 345.

159 *Спасибі за повіншування...* — Очевидно, ідеться про привітання з днем ангела, який Лариси щороку святкують 26 березня (8 квітня).

160 *К[оса]чі вже тут.* — Навесні 1902 р. в Сан-Ремо гостював Микола Олексійович Косач, дядько Наталії Садовської (брат її покійної матері), з доньками *Вірою* (1882–1919) та *Марією* (1883–?).

38. До О. Ю. Кобилянської

1 (14) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 902). До листа було додано рукопис нарису Лесі Українки «Сліпець».

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип.* 1. С. 139–140.

161 *...ред[акція] «К[иевской] Ст[арины]», коли не буде педанткою, то мусить їх прийняти.* — Редакція часопису твори О. Кобилянської до друку не прийняла, уперше нариси було надруковано 1903 р. в «ЛНВ» («Через море» — Т. XXI. С. 4–7; «Сліпець» — Т. XXIV. С. 109–110).

162 *...хтось білий дозволив собі вказати фактичну помилку.* — Рядок про хвилі, «що гонять все вдаль», О. Кобилянська згодом вилучила.

163 *...з того нарису-pendant, що тут приложений до листа.* — Ідеться про нарис-pendant «Сліпець» («*Життя і знання*». 1938. № 10. С. 303–304), який Леся Українка написала напередодні за мотивами однойменного твору О. Кобилянської.

164 *Картку з Шевч[енківського] вечера...* — Тобто вітальну картку від учасників Шевченківського вечора, що відбувся в березні 1902 р. в Чернівцях.

39. До С. О. Єфремова

2 (15) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 53).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

Від часу арешту 1929 р. С. Єфремова у справі Спілки визволення України (далі вживаємо скорочену назву СВУ) його архів, де було чимало рукописів українських письменників (загалом 606 од. зб.), зберігався в УДБ НКВС УРСР. 28 квітня 1940 р. вилучені під час обшуку листи Лесі Українки до академіка було передано у Фонд 2 Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР на спецзбереження, що унеможливлювало вільний доступ до них. Із цензурних міркувань у жодному з трьох багатотомних видань творів Лесі Українки 1950–1970-х рр. листи поетеси до С. Єфремова опубліковані не були.

Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) — український громадсько-політичний і державний діяч, один із творців української журналістики, публіцист, співзасновник видавництва «Вік» (1895–1918), літературний критик, історик літератури, віце-президент ВУАН (1922–1928), автор понад 10 000 статей і кількох монографій, один із засновників Української демократичної партії (1904), Всеукраїнської учительської спілки (1905) й Товариства українських поступовців (1908), «хрещений батько» УНР (автор назви держави), з 1917 р. заступник Голови Центральної Ради, Генеральний секретар міжнаціональних справ, юрист за фахом; заарештований 1929 р. у сфабрикованій справі СВУ, загинув за три місяці до закінчення терміну покарання в одному з таборів ГУЛАГу.

165 *Спішуся відповісти Вам...* — 1902 р. С. Єфремов як редактор «Антології української літератури XIX ст.» звернувся від видавництва «Вік» до Лесі Українки в справі друкування деяких її творів. Зокрема йшлося про публікацію в другому виданні першого тому віршів «Весна зимова» (цикл «Кримські відгуки»), «Перемога» (цикл «Мелодії») та «Єврейська мелодія».

166 *...починається з слів «Ти не мій!»...* — Початковий рядок вірша: «Ти не мій! розлучив нас далекий твій край...» (1896).

167 *...на тему полону вавілонського — початкових слів не пам'ятаю...* — Ідеться про початковий рядок «Як Ізраїль діставсь ворогам у полон...» («Єврейські мелодії», цикл «Невольницькі пісні»).

168 *...не вподобала собі «Нескінченої розмови»...* — Згадано поезію Лесі Українки «Порвалася нескінчена розмова...» (1898), до якої письменниця згодом додала присвяту «Пам'яті С. М[ержинського]».

169 *...докінчу, якщо мені сильніша пані не перешкодить.* — Тобто смерть.

40. До М. І. Павлика

2 (15) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 366).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 616.*

170 *...Ваші «добродії» хоч трохи схаменулись...* — Можливо, ідеться про фінансування з боку НТШ подорожі М. Павлика в Софію.

171 *Шишманов Іван Дмитрович* (1862–1928) — болгарський учений, професор Софійського університету, один із засновників Вищої школи в Болгарії, міністр народної освіти (1903–1907), перший посол Болгарії в УНР (1918–1919). Після смерті М. Драгоманова (1895), який був тестем ученого, І. Шишманов став центральною фігурою в болгарсько-українських науково-літературних і суспільно-політичних взаєминах. Він цікавився подіями на Наддніпрянщині та в Галичині, добре знав історію України й у численних публікаціях інформував болгарську громадськість про її культурне та політичне життя.

172 *Міка — Шишманов Дмитро Іванович (Міцікато, Міццікато, Маусик, Лідик;* 1889–1945) — син Лідії та Івана Шишманових.

41. До М. В. Кривинюка

9–10 (22–23) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 40).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 616–620.*

173 *Перше піде «частина офіціальна»...* — У цій частині листа Лесі Українки йдеться про видання Групи УСД, зокрема про переклад, редагування та підготовку до друку брошур соціал-демократичного змісту.

174 *Меран (Мерано)* — курортне місто на півночі Італії з м'яким середземноморським кліматом (Альпійська долина).

175 *...до її приїзду у Львів ще маєте час вернутись.* — Очевидно, у Лесі Українки та М. Кривинюка була домовленість передати через П. Нестроєву, яка невдовзі вирушала із Сан-Ремо до Києва через Львів, якісь матеріали, пов'язані з діяльністю Групи УСД, імовірно, відредаговані рукописи брошур чи їх коректи.

176 *«Записок» я ще не бачила...* — Можливо, ідеться про черговий том «Записок Наукового товариства імені Шевченка», що виходили у Львові з 1892 р.

177 *...се вже доля звісток з таких сторін, як Турція, Китай...* — У кінці XIX — на початку XX ст. у Китаї та Туреччині відбувалися масові протести серед населення, викликані наростанням революційно-демократичного руху; така сама ситуація була і в Російській імперії.

178 *...італьянщина (соц[іальна] белетристика)...* — Очевидно, згадано переклад окремих розділів книги Е. Амічіса «Карета для всіх».

179 *Та написали б і про другу італьянщину (Вашу).* — Імовірно, ідеться про допис невідомого автора, який Леся Українка збиралася перекладати італійською мовою (див. *Українка Леся. Листи до М. Кривинюка від 1 (14) березня 1902 р. та 27 березня (9 квітня) 1902 р.*).

180 *...Ви «на дачі»...* — Тобто у в'язниці.

181 *...панує до значної міри «диктатура сердца» à la Лоріс Меліков.* — Вислів походить від поняття *«диктатура серця»* (*«оксамитова диктатура»*) — іронічної назви політики міністра внутрішніх справ Російської імперії (1880–1881) *Лоріс-Мелікова Михайла Таріеловича* (1825–1888): реформи в основному були антидемократичними, однак спрямовували Росію на демократичний шлях перетворень.

182 *«Последние тучи рассеянной бури»...* — Перефразована цитата з поезії О. Пушкіна «Хмара» (1835):

Последняя туча рассеянной бури!
Одна ты несешься по ясной лазури,
Одна ты наводишь унылую тень,
Одна ты печалишь ликующий день.

183 *Персіваль (Парцифаль)* — герой куртуазного епосу, сюжету про лицарів круглого столу, юнак, який був обдарований

лицарськими чеснотами, але зовсім не знав правил лицарської поведінки.

184 *Ганкевич Микола Юліанович* (1869 (згідно з деякими джерелами 1867)–1931) — один із лідерів української соціал-демократичної партії в Галичині, журналіст і відповідальний редактор газети «Воля».

42. До О. П. Косач (сестри)

14 (27 квітня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 330).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 348.

43. До М. П. Косача

14 (27) квітня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 83).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 348–349.

185 *Судовщикова* (з дому Хойнацька) *Анна Іванівна* — теща Михайла Косача, давня приятелька родини, хрещена мати сестри Лесі Українки Ольги.

186 *Королева Маб* — так у родині жартівливо називали Косач Євгенію (Євцю, Імочку) за схожість на фею царства сну з однойменної поеми англійського письменника Шеллі Персі Біші (1792–1822).

Косач (в одруженні Мільська) *Євгенія Михайлівна* (1898–1977) — дочка Михайла та Олександри Косачів, племінниця Лесі Українки.

187 *«Письма пишут только аптекаря»* — ремінісценція повісті М. Гоголя «Записки сумасшедшего» (1834), перефразування вислову Оксентія Поприщина, головного героя твору: «Письмо вздор. Письма пишут аптекари».

44. До О. Ю. Кобилянської

19 квітня (2 травня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 896).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1.* С. 140–141.

188 *Хтось читав в «Ділі», що «Відгуки» його вийшли.* — Згадано бібліографічну замітку про вихід збірки Лесі Українки «Відгуки» («Діло». 1902. 13 (26) квітня).

45. До О. П. Косач (матері)

23–24 квітня (6–7 травня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 206).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 408–409.

189 *Нотнаґель Карл Вільгельм Герман* (1841–1905) — відомий німецький лікар-терапевт, професор, автор кількох фундаментальних наукових праць із медицини, директор клініки внутрішніх хвороб у Відні, один з учителів З. Фройда.

190 *...була з Дорою при її діфтеріті...* — Ідеться про події 1890 р., коли Леся Українка в Колодяжному доглядала хвору на дифтерію сестру Ізидору.

191 *Коли вже хто винен, то тілько я сама...* — Мати Лесі Українка вважала, що її донька захворіла, доглядаючи С. Мержинського, і в усьому звинувачувала його.

192 *Мойра* — у старогрецькій міфології богиня долі та призначення людей і богів.

193 *Олімп* — найвище гірське пасмо грецьких Балкан (2919 м); згідно з грецькою міфологією, гора, де мешкали боги, райське місце (нині — національний парк Греції).

194 *...«уліти з'їхались».* — *Уліта* — похідне від «Улита едет, когда-то будет»; у родині Косачів це слово означало власний твір, який повільно пишеться.

195 *Лисавета* (до 1826–1916) — куховарка, працювала в Драгоманових та Косачів понад 40 років; тоді мешкала зі своїм чоловіком Купер'яном у Гадячі, у садибі Є. Драгоманової.

46. До П. А. Косача

29 квітня (12 травня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 127).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 409–411.

196 *Салі Герман* (1856–1933) — відомий швейцарський лікар, винахідник приладу для визначення рівня гемоглобіну в крові

(гемометра Салі), автор підручника «Клінічні методи дослідження» (1910), професор Бернського університету.

197 *Ейхгорст Герман-Людвіг* (1849–1921) — відомий німецький лікар, професор, автор багатьох наукових праць із медицини; тоді очолював кафедру приватної патології й терапії Цюрихського університету.

198 «*Ндраву моєму не препятствуй*» — Цитата з п'єси «Сцены купеческого быта» (1861) російського письменника, оповідача й актора *Горбунова Івана Федоровича* (1831–1895). У 60-і рр. XIX ст. ця фраза в Російській імперії набула особливої популярності, її використовували як символ егоїзму та самодурства, зокрема й у художній літературі (наприклад, у романі Ф. Достоєвського «Униженные и оскорблённые» (1861)).

199 «*Натуру тяжко одмінити*» — одне з улюблених українських прислів'їв Лесі Українки («Природу тяжко одмінити»).

47. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

1 (14) *травня* 1902 *р. Сан-Ремо*

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 92–94). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип.* 2. С. 222–224.

200 *Кланяйся приятелю-гостю...* — Тобто М. Павлику, який перебував тоді в Софії та працював із архівом М. Драгоманова.

201 *...моя бідненька і [нрзб.]...* — Запис олівцем [нрзб.] у машинописній копії зроблено, очевидно, рукою О. Косач-Кривинюк.

48. До Миколи, Оксани та Ізидори Косачів

7 (20) *травня* 1902 *р. Сампірдарена*

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 440). Лист написано олівцем на пароплаві дорогою з Сан-Ремо до Генуї, текст — на полях світлини. На фотографії: Леся Українка стоїть біля моря.

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у* 12 *т.* Т. 11. С. 356.

202 *Сампірдарена* — залізнична станція перед Генуєю, нині її околиця.

203 *Лілі таки написала...* — Очевидно, Леся Українка зробила дописку згодом, написавши листа до сестри Ольги (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) від 7 (20) травня 1902 р.*).

204 *...дійти ладу з нарисами Кобилянської.* — Ідеться про нариси «Через море» і «Сліпець».

49. До О. П. Косач (сестри)

7 (20) травня 1902 р. Сампірдарена

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 331).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 411.

50. До М. В. Кривинюка

7 (20) травня 1902 р. Сампірдарена

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 41).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 624.

205 *...чудова ґрафія!* — Лист написано на хиткому пароплаві олівцем.

206 *...книжки послані приятелю...* — Ідеться про видання Групи УСД. Можливо, згадано А. Ляхоцького (Кузьму), який мешкав тоді в Женеві (Швейцарія).

51. До М. В. Кривинюка

8 (21) травня 1902 р. Женева

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 42).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 625.

207 *...бачила інтересуючу Вас роботу...* — Ідеться про брошуру «Німецька революція в марті 1848 року»; її переклад, підготовлений до друку Групою УСД, видала «Українська друкарня» в Женеві (1902).

208 *...вона вся буде вислана Вам сього ж таки тижня.* — Тобто коректа для редагування брошури, А. Ляхоцький згодом надіслав її М. Кривинюку.

209 *...кінець листуванню нашому з такими без краю неакуратними людьми.* — Леся Українка згадує листування з А. Ляхоцьким,

який систематично затримував публікації підготовлених до друку видань. Нерідко це відбувалося через завантаженість друкарні роботою.

52. До М. В. Кривинюка

12 (25) травня 1902 р. Берн

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 39). Дописка до листа невстановленої особи Михайлові Кривинюку від [2]5 травня 1902 р. У листі, написаному російською мовою, ідеться про конспіративні справи, між іншим, адресант також подає коротку характеристику Лесі Українки, із якою, очевидно, познайомився напередодні («третьего дня»): «Редко встречал такого симпатичного, умного и разностороннего человека».

Датовано за змістом обох листів на підставі згадки про візит до професора Салі в Берні («нічого виразного з проф. Sahli поки що не виходить»; «ей верно придется прожить здесь несколько дней, пока професор ее примет») та інформації з листа Лесі Українки до М. Кривинюка від 15 (28) травня 1902 р. про результати обстеження в цього швейцарського лікаря. У попередніх виданнях лист письменниці датовано на підставі дати в листі невстановленої особи. Леся Українка була в Берні орієнтовно 9–14 (22–27) травня 1902 р., отже, обидва листи могли бути написані 25 травня 1902 р. (за н. ст.). В автографі невідомий адресант, очевидно, помилився в датуванні (замість 25/V записано 5/V).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 620.*

53. До М. В. Кривинюка

15 (28) травня 1902 р. Цюрих

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 43).

Уперше скорочено надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 625–627.* Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 453–456.*

210 *...сумно те, що Ви пишете про М[аксима] І[вановича Мережинського]...* — 22 квітня (5 травня) 1902 р. у Києві було заарештовано студента V курсу медичного факультету Київського університету Св. Володимира М. Мережинського. Під час обшуку було знайдено листування затриманого з Косачами та Драгомановими.

Мережинський Максим Іванович (1871–1939) — приятель М. В. Кривинюка, його однокласник в Острозькій класичній гімназії, поручитель Лариси Косач під час її вінчання з К. Квіткою. 1902 р. М. Мережинського відрахували з університету, після звільнення продовжив навчання в Москві, згодом працював хірургом в Олександрівській лікарні Києва, лікував подружжя Квіток.

211 *Фірвальдштетське озеро* (*Люцернське озеро, Озеро чотирьох лісових кантонів*) — судноплавна водойма біля підніжжя Альп (центральна частина Швейцарії).

212 *Бітенберг* — відомий гірськолижний курортний регіон Альп (Швейцарія), розташований на південний схід від Берна (столиці країни).

213 *...я насилу знайшла земляка...* — Тобто А. Ляхоцького.

214 *...моїх кузін...* — Згадано Лідію Шишманову й Аріадну Драгоманову.

215 *...пошле Вам всю роботу.* — Ідеться про коректуру брошури «Німецька революція в марті 1848 року».

216 *...один з них готов переселитись в Женевськ[ий] унів[ерситет]...* — Очевидно, *Качаловський* — студент Бернського університету.

217 *...київська адреса, на яку Ви, бувало, мені всякі «куриозы и раритеты» посилали, ще існує?* — Згадано конспіративну адресу для листів і бандеролей з книгами та часописами.

218 *...пришлю хутко Вам один переклад...* — Ідеться про перекладену Лесею Українкою новелу «Великдень у тюрмі» («*Молода Україна*». 1902. № 4. С. 107–118). Її автор — *Розенбаум Мендель Абрамович* (*Розенбойм Менахем-Мендл* (1870 (у деяких джерелах 1872) — 1954), єврейський публіцист, член Союзу (Партії) соціалістів-революціонерів (1897), закордонний кур'єр, неодноразово заарештований за транспортування в Російську імперію забороненої літератури; львівський приятель Лесі Українки, — тоді як представник Бойової організації ПСР перебував у США, де займався збиранням коштів для потреб партії.

54. До М. Ганкевича

23 травня (5 червня) 1902 р. Середземне море

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 921).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 411–412.

219 *...посилаю Вам переклад новельки п. Розенбавма...* — Згадано новелу «Великдень у тюрмі».

220 *...пошлю Вам ще з дороги дальші переклади з де Амічіса.* — Очевидно, ідеться про переклади розділів останньої книги Е. Амічіса «Карета для всіх», зокрема «Дві дитини». Частину «Першого мая» було опубліковано в газеті «Воля» 2 (15) червня 1902 р. з підписом «Переклала Леся Українка» («Воля». 1902. № 10–12. С. 2–4).

55. До М. В. Кривинюка

23 травня (5 червня) 1902 р. Середземне море

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 44).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 628–629.*

221 *Константинополь (Стамбул, Царгород)* — найбільше місто Європи, важливий морський порт і культурний центр Туреччини, розташований на березі Босфору.

222 *Неаполітанська затока* — частина Тірренського моря на західному березі Італії; навколо неї розташовано руїни Помпеїв, міста Неаполь і Торре-дель-Ґреко, вулкан Везувій, острів Капрі тощо.

56. До М. В. Кривинюка

24 травня (6 червня) 1902 р. Неаполь

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 45).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 629–630.*

223 *Я забула вчора вложити список...* — Ідеться про список праць М. Драгоманова, які зберігалися на складі «Української друкарні» в Женеві.

57. До родини Косачів

25–26 травня (7–8 червня) 1902 р. Палермо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 103).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 412–414.*

224 *Жевакін Балтазар Балтазарович* — герой п'єси М. Гоголя «Одруження, або Абсолютно неймовірна подія у двох діях» (1842).

58. До О. П. Косач (сестри)

29 травня (11 червня) 1902 р. Катанія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 332).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 360.

225 *...я не поздоровила тебе з іменінами...* — Ольга Косач-Кривинюк народилася 26 травня (7 червня) 1877 р.

226 *Прийми се за поздоровлення.* — Поштівка із зображенням кімнати та підписом «Pompei. Casa dei Vettii. Interno di una camera» («Помпеї. Будинок Фавна. Інтер'єр спальні») (італ.).

59. До М. В. Кривинюка

12 (25) червня 1902 р. Київ

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 46). Лист адресатові надіслала Аріадна Драгоманова з Берліна (дорогою в Париж).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 630–632.

227 *...він живе у нас...* — М. Мережинський винаймав помешкання в Косачів.

228 *Як там «48 рік»?* — Ідеться про коректуру брошури «Німецька революція в марті 1848 року».

60. До О. Ю. Кобилянської

20 червня (3 липня) 1902 р. Гадяч, Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 903).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 256. Українською мовою вперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження.* Вип. 1. С. 141–143.

229 *Готарська дорога* — дорога в Альпах, що єднає два швейцарські регіони; від 1882 р. проходить через залізничний тунель.

230 *Рейнський водоспад* — найбільший у Європі водоспад (висота — 23 м, ширина — 150 м), розташований у Швейцарії на річці Рейн.

231 *Афінський (Атенський) акрополь* — найвідоміший акрополь (височинна частина давньогрецького міста) у світі, розта-

шований на пагорбі Акрополіс (156 м над рівнем моря) в Афінах (Греція); нині — визначна пам'ятка загальноєвропейської культурної спадщини.

232 *Смірна (Ізмір)* — найбільш європейське місто Туреччини, один із найбільших центрів античної цивілізації, розташований на березі Ізмірської затоки Егейського моря, другий за величиною порт країни.

233 *Братова* — О. Є. Судовщикова-Косач.

234 *...їздила за місто до Драгоманових...* — Родина Драгоманових влітку 1902 р. мешкала на Сирці (нині — житловий масив Києва). Імовірно, дача належала П. Нестроєвій.

235 *Матушевський Федір Павлович* (1869–1919) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, літературознавець, критик, видавець, педагог, дипломат; голова студентської громади Дерптського університету (1898–1904), співзасновник видавництва «Вік», один із фундаторів Української демократично-радикальної партії (1905), член Центральної Ради, посол УНР у Греції (1919). Його дружина — *Попова* (в одруженні *Матушевська*) *Віра Олександрівна* (1874–1944) — навчалась у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті й була близькою подругою О. Косач-Кривинюк. Сестра Лесі Українки Ольга та їхня мати не раз гостювали в Боярці, де мешкали Матушевські. 1919 р. Ф. Матушевський був призначений послом УНР у Греції, де невдовзі помер. У 1930-х рр. В. Матушевську разом із синами, Василем і Борисом, було заарештовано й вислано в табори, де 1944 р. Віра Олександрівна померла.

236 *...чиїсь нариси «Київская Старина» не може умістити...* — Ідеться про нариси «Через море» та «Сліпець».

237 *...в новій, недавно збудованій хатці мешкають Трегубови...* — Ідеться про сестру дружини І. Франка *Трегубову* (з дому *Хоружинську*) *Антоніну Федорівну* (1863–?), її чоловіка *Трегубова Єлисея Купріяновича* (*Кипріановича*, *Кіпріяновича*) (1848 (за деякими даними 1849) — 1920), доньку Катерину та сина Ілька. Косачі багато років приятелювали з цією родиною, часто разом відпочивали в Зеленому Гаю. Завдяки Іллі Трегубову, який захоплювався фотографуванням, збереглося чимало світлин тих років.

238 *...якісь учительки найняли помешкання.* — Згадано *Селіхову* і *Коляновську* — учительок ткацької школи-майстерні Полтавського губернського земства.

61. До О. Ю. Кобилянської

3 (16) жовтня 1902 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 904).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1.* С. 143–145. Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи*: 1898–1902. С. 468–470.

239 *...наша старша тітка...* — Ідеться про Олену Антонівну Тесленко-Приходько.

240 *...писатиму статі у великий рос[ійський] журнал «Мир Божий»...* — Цей намір не здійснено. Леся Українка написала на замовлення журналу велику статтю до 60-літнього ювілею польської письменниці Марії Конопніцької (1842–1910). Протримавши рукопис два місяці, редакція часопису без пояснень і видимих причин його відхилила, текст статті не знайдено.

«*Мир Божий*» — російський щомісячний літературний і науково-популярний журнал для самоосвіти, виходив у Санкт-Петербурзі впродовж 1892–1906 рр.

241 «*За готар: нарис з сільського життя*» — новела О. Кобилянської («*Киевская старина*». 1903. Т. 80. Кн. 1. С. 137–151).

242 *...довідається про когось в Товаристві...* — Тобто в НТШ.

62. До О. П. Косач (матері)

10 (23) жовтня 1902 р. Львів

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 207).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 417–418.

243 *Дуже він запрошує мене листами до Праги...* — Тоді М. Кривинюк продовжував навчання в Празькій політехніці.

244 *...так само хутко і дешево справлюсь, як тут...* — У Львові Леся Українка на цей раз зупинилась у М. Павлика.

245 *Була у О[льги] Ф[едорівни]...* — Згадано Франко (з дому Хоружинську) Ольгу Федорівну (1864–1941) — дружину Івана Франка, приятельку Косачів.

246 *З її чоловіком ми говорили чимало...* — Тобто з І. Я. Франком.

63. До О. П. Косач (сестри)
11 (24) жовтня 1902 р. Львів

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 333). У листі є приписка, зроблена рукою Богдана Комарова: «Вітаю дорогу Лілю. Богдан».

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 365–366.

Комаров Богдан Михайлович (1882–1975) — син М. Ф. Комарова, тоді студент; у зв'язку зі студентськими заворушеннями був відрахований із Одеського університету, після чого продовжив навчання у Львові, згодом перевівся до Відня; учений-біолог.

247 *Маю охоту до Праги (дуже просять)...* — Ідеться про запрошення М. Кривинюка.

64. До М. В. Кривинюка
13 (26) жовтня 1902 р. Відень

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 48). Лист написано в помешканні Степана Кобилянського, де за рекомендацією його сестри Ольги зупинилася Леся Українка у Відні.

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 637.

Кобилянський Степан Юліанович (1866–1940) — український художник, полковник австрійської армії, брат О. Кобилянської; тоді викладав мистецтвознавство у Віденській військовій академії, автор полотен «Ольга Кобилянська в хустці» (1889), «Портрет Ольги Кобилянської» (1910) та ін.

248 *Пршерів (Прерів)* — місто на сході Чехії, залізнична станція гілки «Відень-Брно».

65. До М. В. Кривинюка
18 (31) жовтня 1902 р. Мілан

Подається за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 638. Місце зберігання автографа не встановлено.

249 *Чи отримали посилку?* — Очевидно, ідеться про бандероль із забутими в Гадячі речами та підручниками російської мови.

66. До родини Косачів

20 жовтня (2 листопада) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 104).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 418–419.

250 *...жила у брата і братової Кобилянської.* — Ідеться про подружжя Степана та Євгенії (з дому Шанковської) Кобилянських.

251 «*Час*» («*Die Zeit*») — віденський громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик (1894–1904). Детальну інформацію про нього Леся Українка напередодні могла отримати у Львові від І. Франка, який активно співпрацював із цим виданням.

252 *Делле Ґраціє Марія-Євгенія* (1864–1931) — австрійська письменниця, критикиня; адресатка Лесі Українки, її знайома. У статті «Новейшая общественная драма» Леся Українка коротко охарактеризувала творчість колеги, тоді збирала матеріал для нової, більш детальної критичної студії про поезію Делле Ґраціє.

253 *...на найновішій п'єсі була...* — Ідеться про постановку п'єси «Велике світло» («Das grosse Licht», 1902) німецького драматурга, журналіста й критика *Фелікса Філіппі* (1851–1921).

67. До О. П. Косач (сестри)

22 жовтня (4 листопада) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 334).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 420–421.

254 *Жила у діда...* — Тобто у М. Павлика.

255 *...добрі приятелі таки чимало попсували їх відносини.* — М. Павлик планував перевезти архів М. Драгоманова з Софії до Львова, щоб підготувати матеріали до друку, однак не отримав на це згоди Л. М. Драгоманової.

256 *Гарматій Григорій* (*Гриць*) *Васильович* (1872–1930) — український громадський діяч, голова студентського товариства «Академічна громада» у Львові, референт друкарні НТШ, лікар за фахом, доктор медицини, співзасновник Українського лікарського товариства у Львові (1910); приятель М. Кривинюка, знайомий Ольги Косач і Лесі Українки.

257 *Кланявся теж Богдан...* — Ідеться про Б. Комарова.

258 *Комарова* (з дому *Грабовська*) *Любов Болеславівна* (1854–1924) — дружина М. Ф. Комарова, давня приятелька родини Косачів.

259 *Маргаріта* — Маргарита Михайлівна Комарова-Сидоренко.

260 *Вера* — *Комарова* (в одруженні *Волянська*) *Віра Михайлівна*, наймолодша донька Комарових, приятелька Ольги Косач.

68. До Анджело де Ґубернатіса

Перед 1 (14) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за першодруком мовою оригіналу: *Варварцев М. Флорентійська знахідка: лист Лесі Українки. Радянське літературознавство. 1982. № 4. С. 63–67.* Автограф зберігається у відділі рукописів Центральної національної бібліотеки м. Флоренції (Фонд А. де Ґубернатіса. Касета 71. № 47). Початок листа не зберігся.

Датовано орієнтовно — за змістом та на підставі інформації з листа Лесі Українки до М. Кривинюка від 1 (14) листопада 1902 р. («треба було злагодити різні наглі листи (переважно ділові та ще й на різних мовах»).

261 *Де Ґубернатіс Анджело* (1840–1913) — італійський культурно-громадський діяч, письменник (номінант на Нобелівську премію з літератури), літературознавець, видавець, засновник й очільник низки періодичних видань, у яких публікував статті про літературну Європу («Східний огляд», «Європейський огляд» тощо), один із фундаторів україністики в Італії, приятель М. П. Драгоманова від 1871 р., його адресат; тоді професор Римського університету (1891–1908).

69. До О. Ю. Кобилянської

1 (14) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 905).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 145–146.* Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1898–1902. С. 481–482.*

262 *Чиясь братова* — Євгенія Кобилянська.

263 *Чийсь брат* — Степан Кобилянський.

264 *...моя торішня сусідка...* — Згадано А. Ф. Гассель.

265 *Чи надрукований вже чийсь нарис в «Киевск[ой] Стар[ине]»?* — Ідеться про новелу О. Кобилянської «За готар».

266 *Рата* (заст.) — термін сплати боргу, частина боргу, сплачена в якийсь відрізок даного строку.

70. До М. В. Кривинюка

1 (14) *листопада* 1902 *р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 49).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 638–639*

267 *Поряд займаюсь і другою (Вам відомою) роботою...* — Очевидно, згадано агітаційно-історичну брошуру Лесі Українки «Яке наше життя під московськими царями», робота над якою тривала від літа 1902 до червня 1903 р.; текст статті нині невідомий.

268 *Грінченко Борис Дмитрович* (1863–1910) — український громадсько-культурний діяч, письменник, публіцист, редактор низки періодичних видань, один із організаторів і керівників «Просвіти», співзасновник Української радикальної партії в Києві (1904).

269 *Мордовець* (рос. *Мордовцев*) *Данило Лукич* (1830–1905) — історик, публіцист і письменник.

270 *Посилаю тепер і решту її перекладу.* — Ідеться про переклад оповідання «Старуха Изергиль» М. Горького, здійснений Ізидорою Косач улітку 1902 р. і згодом опублікований завдяки Лесі Українці та М. Кривинюку; переклад було підписано ініціалами «І. К.».

271 *Старосольський Володимир Якимович* (1878–1942) — український громадсько-політичний діяч, урядовець часів УНР, юрист за фахом, один із лідерів молодіжної організації «Молода Україна» (1899); тоді здобував ступінь доктора права у Львівському університеті (1903), згодом продовжив навчання за кордоном, до арешту 1939 р. займався адвокатською діяльністю у Львові. 25 лютого 1942 р. помер у таборі в м. Маріїнську Кемеровської обл. (Нині — РФ).

272 *Переклад з Сеньобоса я пристроїла...* — Ідеться про відредагований Лесею Українкою переклад розділу книги Ш. Сеньобоса, можливо, «Політичної історії сучасної Європи». Окремі частини цієї розвідки французького історика також перекладали С. Томашівський та І. Франко.

273 *Своє буду друкувати окроме під тою ж фірмою...* — Ідеться про одну з брошур Лесі Українки. Тоді праці Групи УСД могли,

за порадою А. Ляхоцького, видаватись у Львові з обкладинкою «Української друкарні» в Женеві (див.: *Українка Леся. Лист до М. Кривинюка від 15 (28) травня 1902 р.*).

274 *З В. В. бачилась перед виїздом...* — О. Косач-Кривинюк припускала, що це міг бути Василь Водовозов (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 639*).

Водовозов Василь Васильович (1864–1933) — російський публіцист, журналіст, юрист, тоді мешкав у Києві, співпрацював із багатьма виданнями, публікуючи в них свої праці з державного права, політики, історії; знайомий Лесі Українки.

71. До М. М. Комарової-Сидоренко

3 (16) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Уривок із листа, подано і датовано за першодруком: *Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 43.* Автограф після публікації втрачено.

72. До В. М. Гнатюка

4 (17) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 926).

Уперше надруковано у виданні: «*Наукові записки Львівського державного університету ім. І. Франка*». *Т. 19. Вип. 1. Львів: 1951. С. 50–51.*

275 *...ось посилаю обіцяні вірші...* — Ідеться про цикл поезій «Осінні співи» («*ЛНВ*». *1903. Т. XXI. Кн. І. С. 1–3*).

276 *...подяку проф. Грушевському за прислану книжку.* — Готуючи до друку статтю про М. Конопніцьку, Леся Українка в Італії мала небагато потрібної літератури (деякі матеріали замовила в бібліотеці Женеви й Берна), тому звернулася з проханням до І. Франка та М. Грушевського позичити їй деякі видання. Очевидно, у листі йдеться про одну з таких книг.

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — український історик, громадсько-політичний і державний діяч; тоді мешкав у Львові, де очолював кафедру історії в університеті (1894–1914), головував у НТШ (1897–1913), був співзасновником і видавцем «ЛНВ» (1898–1907), одним із організаторів Українсько-руської видавничої спілки (1899); знайомий родини Косачів.

73. До М. В. Кривинюка

13 (26) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 47).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 641–645.*

277 *...потім про скрипт поговоримо...* — Очевидно, ідеться про одну з брошур Групи УСД; згідно з текстом листа, Леся Українка займалася коректуванням рукопису цього видання.

278 *Стешенко* (з дому *Старицька*) *Оксана Михайлівна* (1875–1942) — українська дитяча письменниця, перекладачка, педагогиня; донька М. Старицького, дружина І. М. Стешенка; авторка спогадів про Лесю Українку, її приятелька.

279 *Матвіїв* — можливо, ідеться про одного з провідних бібліотекарів львівської «Академічної громади».

280 *Балмашов Степан Валер'янович* (1881–1902) — студент Київського університету, активний учасник масових заворушень 1900 р.; 2 (15) квітня 1902 р. в Санкт-Петербурзі вбив тодішнього міністра внутрішніх справ Д. С. Сипягіна, страчений за терористичну діяльність.

281 *...тепер він в Тіфлісі...* — Після закінчення юридичного факультету Київського університету Св. Володимира К. Квітка поїхав у Тифліс (нині — Тбілісі, столиця Грузії), де протягом 1902–1905 рр. працював в окружному суді.

282 *Ваш проект з Пештом...* — Ідеться про пошуки нової друкарні для видання брошур Групи УСД.

283 *Я маю тепер всякі можливі швейцарські матеріяли...* — Імовірно, ідеться про матеріали для коректури, яку мала зробити Леся Українка.

284 *Я таки занята тепер тою роботою, що починала літом...* — Згадано статтю «Яке наше життя під московськими царями».

285 *Займанщина* — земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі (jus primae occupationis). Була поширена серед козаків і посполитих селян у малозаселених місцевостях Слобожанщини, Лівобережної України та Запорізької Січі в XVI–XVIII ст. Займанщина припинилася у зв'язку з подальшим розвитком феодально-кріпосницьких відносин, посиленням закріпачення селянства та переходом вільних земель у державну й поміщицьку власність.

286 *Слобода́ (свобода)* — різновид поселення-колонії в Східній Європі XVI–XVIII ст. У домодерній Україні — козацька колонія або

новозасноване поселення з власним самоврядуванням, мешканців якого власник звільняв на деякий час від виконання повинностей.

287 *Подолинський Сергій Андрійович* (1850–1891) — український громадсько-політичний діяч, науковець, публіцист, соціолог, автор україномовних праць «Ремесла і фабрики на Україні», «Праця людини та її відношення до розподілу енергії», «Громадівство та теорія Дарвіна», «Соціалізм, нігілізм та тероризм. Відповідь старому російському соціалістові», «Життя і здоров'я людей на Україні»; лікар за фахом.

288 *Гайдамаччина* — національно-визвольний і суспільно-політичний рух проти народного поневолення на Правобережній Україні в кінці XVIII — на початку XIX ст., був поширений на Київщині, Брацлавщині й Волині.

289 *Коліївщина* — козацько-селянське національно-визвольне повстання на Правобережній Україні в 1768–1769 рр., спровоковане національно-релігійним гнітом українців у Речі Посполитій.

290 *Палій Семен* (*Гурко Семен Пилипович*; 1640–1710) — український державний та військовий діяч, полковник, один із керівників повстання на Правобережжі проти польської корони.

291 *...Гордієнка з його цікавою констітуцією...* — Ідеться про «*Конституцію Пилипа Орлика*» (1710) — договір гетьмана з козацтвом, що визначав права й обов'язки всіх членів війська; від імені старшини та запорожців конституцію Орлика підписав кошовий отаман Кость Гордієнко.

Гордієнко (*Головко*) *Кость* (*Костянтин*) *Гордійович* (?–1733) — український військовий і політичний діяч, кошовий отаман Запорозької Січі, сподвижник Пилипа Орлика та співавтор його конституції.

292 *Залізняк Максим Іевлевич* (бл. 1740 — після 1769) — козацький отаман, керівник гайдамацького повстання, відомого під назвою Коліївщина.

293 *Булавін Кіндрат Панасович* ([1660]–1708) — керівник повстання донських козаків проти царського війська (1707); після поразки з невеликою групою вцілілих побратимів вирушив на Січ, де уклав таємний союз із запорожцями («друг за друга стоять твердо і радеть одностайно»), разом козаки Дону та Січі продовжували боротьбу до 1709 р.

294 *Ви питаєте, чи підходить скрипт до С. Д.* — Очевидно, ідеться про соціал-демократичне спрямування брошури «Царі, пани

а люди» (під опублікованим 1903 р. в Женеві виданням стояв підпис «С. Д.»).

295 *Революційна українська партія* (РУП) — перша політична організація в центрі та на сході України, заснована 1900 р. в Харкові активними діячами студентських громад (Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським та ін.).

296 «*Революционная Россия*» — нелегальна російська газета Союзу соціалістів-революціонерів, що виходила з 1900 р.

74. До Ф. В. Волховського

16 (29) листопада 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 285–286.*

Волховський Фелікс Вадимович (псевдонім *Іван Брут*; 1846–1914) — публіцист, письменник, журналіст, перекладач, видавець, відомий діяч російського та міжнародного революційного руху, неодноразово заарештований у Російській імперії; приятель М. Драгоманова. 1889 р. емігрував у Лондон, де заснував «Фонд вольной русской прессы» (1891–1901) та очолив Товариство друзів російської свободи, від 1893 р. був редактором його друкованого органу «Free Russia» (1890–1914). Белетристику писав українською, російською та англійською мовами. Один із його прозових творів — «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» (інша назва «Сказка о царе Симеоне») — за рекомендацією М. Розенбаума в 1902–1903 рр. переклала Леся Українка.

297 *...Ваш львівський приятель...* — Ідеться про М. Розенбаума, який у листі до Ф. Волховського від 8 (21) листопада 1902 р. писав: «Вашу сказку и “За веру, царя и отечество” я бы хотел, чтобы Леся Укр[аинка] взялася переводить. Она теперь в Сан-Ремо, и я напишу, если она согласится, то это будет прекрасно. (Она перевела мой фельетон в “Мол[одій] Укр[аїні]”, которую я Вам послал)» (див.: *Борисюк Т. Листи Лесі Українки до Фелікса Волховського. «Слово і час». 1991. № 2. С. 10*).

298 *...просите залагодити справу з українськими перекладами російських брошюр для народа.* — Тоді Ф. Волховський очолював

міжнародну «Аграрно-соціалістичну лігу» (Париж, 1900), одним із головних завдань якої було розповсюдження агітаційної літератури серед селянства.

299 *...просить мене перекласти Вашу працю «О несправедливом царе»...* — Згадано брошуру Ф. Волховського «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» (Москва, 1902); 1903 р. опубліковано в перекладі Лесі Українки (*«Казка про несправедливого царя, як він до розуму прийшов і яку людям пораду дав / Написав Ф. Волховський. Переклав з московського Незалежний Українець. [Б. м.]: Видання Аграрно-соціалістичної ліги та Соціалістично-революційної партії*).

300 *...оповідання «За веру, царя и отечество».* — Ідеться про оповідання «За веру, царя и отечество» (Женева, 1902) російської письменниці *Дмитрієвої* (в одруженні *Єршової*) *Валентини Іовівни* (псевдонім *Иван Вольный*; 1859–1947).

301 *...власної оригінальної праці в тім же напрямі.* — Тобто статті «Яке наше життя під московськими царями».

302 *...перекладала, напр[иклад], такі речі, як «Неволя віри» Драгоманова...* — Ідеться про брошуру М. Драгоманова «О неволе веры» («Неволя веры в России» (1895)), опубліковану Ф. Волховським 1903 р. в Женеві; після смерті дядька Леся Українка переклала її та видала під назвою «Про волю віри» (Львів, 1895), підписавши переклад криптонімом Н. С. Ж.

303 *...горобець не дуже добру славу має в українській фантастиці...* — В українській міфології горобця вважають проклятою Богом пташкою через ганебну поведінку під час розп'яття Христа; символізує спритність і злодійство. Існує повір'я: горобець б'ється в шибку — чекай погану звістку.

304 *...коли вірити тому, що говорять, напр[иклад], про Алекс[андра] III...* — Російський імператор Олександр III (1845–1894) мав славу хорошого батька й чоловіка.

305 *Лукшин* — герой оповідання «За веру, царя и отечество» В. Дмитрієвої.

306 *Штундар* — член баптистської секти, що виникла в Російській імперії в середині XIX ст.

75. До О. П. Косач (сестри)
20 листопада (3 грудня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 335).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 11. С. 372.

76. До Ф. В. Волховського
21 листопада (4 грудня) 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980.* С. 287–288.

307 *...я сама одсилала Вам його рукопись до друку.* — Очевидно, ідеться про рукопис брошури М. Драгоманова «Неволя веры в России» (1895).

308 *...Ваша казка...* — Тобто «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал».

309 *Краснопеpов Иван Дементьевич* (у перекладі Лесі Українки Іван Красій) — герой казки Ф. Волховського, селянин, який став царем, маючи з ним зовнішню схожість.

310 «*Ми ще поборемось*» — перефразування назви поезії в прозі І. Тургенєва «Ми ще повоюємо!» (1879).

77. До О. П. Косач (сестри)
4 (17) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 336).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 423.

311 *...кінчаю статю для «М[ира] Бож[ьего]»...* — Згадано статтю про творчість М. Конопніцької.

312 *Радуюсь за неї дуже...* — Восени 1902 р. лікарі діагностували в Оксани Косач істерію, відтоді стан здоров'я дівчини значно покращився завдяки тітці Олені, яка запросила хвору до себе в Запруддя й там допомогла небозі подолати хворобу.

78. До М. В. Кривинюка
5 (18) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 50).

Рік встановлено за поштовим штемпелем.

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 645.*

313 *І[ван] М[атвійович]* — І. М. Стешенко.

314 *...Євгена «одвезли в Петербург»...* — Ідеться про арешт *Черняхівського Євгена Григоровича* (1873–1938) — відомого українського хірурга, професора медицини; тоді працював у Олександрівській лікарні м. Києва. 1920 р. став першим ректором Київського інституту охорони здоров'я (нині — Національний медичний університет імені О. О. Богомольця), був звільнений із посади у зв'язку з арештому справі СВУ (1929) брата Олександра Черняхівського.

79. До І. Я. Франка
10 (23) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 17–18).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 256–257.* Українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 423–424.*

315 *В яку Ви сумну струну вдарили в своєму «З дневника»!..* — Згадано ліричний диптих «Із дневника» І. Франка (поезії «Опівніч. Глухо. Зимно. Вітер виє» та «Як голова болить!»), опублікований у «ЛНВ» (1902. Т. XX. С. 95–98). Згодом поетеса напише авторові розлогий лист-відгук про ці вірші (див.: *Українка Леся. Лист до І. Франка від 31 грудня 1902 –1 січня 1903 (13–14 січня 1903) рр.*).

316 *Будьте здорові з європейськими святами.* — Ідеться про католицьке Різдво (25 грудня (за н. ст.)).

80. До М. С. Грушевського
10 (23) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 928).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 104.* Листи Лесі Українки до

М. Грушевського, передані на спецзбереження в Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР 10 січня 1950 р., з цензурних міркувань не увійшли в жодне з багатотомних видань творів письменниці 1950–1970-х рр.

317 *Кулюня (Кулюнця, Колюня)* — пестливе ім'я доньки Грушевських Катерини, вживали в колі родини та близьких приятелів.

Грушевська Катерина Михайлівна (1900–1943) — українська етносоціологиня, фольклористка, культурологиня, перекладачка, членка ВУАН, редакторка часопису «Первісне громадянство і його пережитки в Україні» (1926–1930). 1938 р. заарештована у Києві за «участь в антирадянській українській організації», померла в таборах ГУЛАГу, згідно з документами КДБ, 30 березня 1943 р.

81. До О. П. Косач (сестри)

16 (29) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 337).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 257–259. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 424–427.

318 *Робота Данаїд* — нескінченна й марна праця; вислів походить із грецької міфології, згідно з якою доньки царя Даная повинні були вічно наповнювати в пеклі діряву бочку, спокутуючи свій злочин — убивство власних чоловіків у першу шлюбну ніч.

319 *...що з тими перекладами для фірми Малих?* — Ідеться про видавництво *Малих Марії Олександрівни* (1879–1967), засноване в Санкт-Петербурзі 1901 р. Імовірно, шукаючи дистанційну роботу, Леся Українка пропонувала цій фірмі свої послуги як перекладачка.

320 *...все не скінчу своєї літньої роботи.* — Ідеться про статтю «Яке наше життя під московськими царями».

321 *...поїхала з т[ьотею] Єлею і в Мюнхен, і до мене.* — Тоді в Мюнхенській політехніці навчався *Юрій Тесленко-Приходько* (1884–1944) — син тітки Єлі.

322 *Кльоня* — Климент Квітка.

323 *Максим Іванович* — М. Мережинський.

324 *...не провела Михаля...* — Тобто М. Кривинюка.

325 *Френкель Сергій Григорович* (1868–[1940]) — педагог за фахом, приятель Лесі Українки, її адресат.

82. До О. Ю. Кобилянської

17 (30) грудня 1902 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 906).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 259–260. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження.* Вип. 1. С. 147–149. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи:* 1898–1902. С. 505–507.

326 *Склеп* — крамниця (діал.).

327 *До мене ніхто не писав про фотоґрафію для карток...* — Ідеться про поштові картки друкарні *Оренштайна Якова Сауловича* (1875–1942), для їх виготовлення коломийський видавець використав фотографію, на якій зображено Лесю Українку та О. Кобилянську (Чернівці, 1901).

328 *...в ній і наші спільні знайомі були...* — Серед делегатів був В. Сімович, який представляв «Молоду Україну».

329 *Воробкевич Сидір* (псевдоніми *Морозенко, Семен Хрін, Ісидор Воробкевич, С. Волох* та ін.; 1836–1903) — український письменник, композитор, художник, педагог, засновник і редактор часописів «Руська хата», «Буковинська зоря»; православний священник. 1902 р. був нагороджений лицарським хрестом ордена Франца Йосифа.

330 *...в «К[иевской] ст[арине]» була «критика» на когось (чорненького), на Кримського і Хоткевича яко на «декадентів».* — Ідеться про статтю «В поисках новой красоты (Заметки читателя)» С. Єфремова («*Киевская старина*». 1902. №№ 10–12). Автор на прикладах творчості О. Кобилянської, Н. Кобринської, Г. Хоткевича та ін. критикує нові літературні напрями й засуджує захоплення письменників символізмом і декаденством.

331 *...може, і хтось (білий) щось напише.* — На початку 1903 р. Леся Українка надіслала статтю-відповідь С. Єфремову до редакцій часописів «Киевская старина» та «Мир Божий», однак до друку текст не потрапив, рукопис не знайдено.

332 *Хтось послав скілька поезій до «Вістника»...* — Ідеться про цикл поезій «Осінні співи».

333 *...хоче на поворіт до Мюнхену і до Праги вступити...* — У Мюнхені тоді навчалися двоюрідні брати Лесі Українки (Юрій

Тесленко-Приходько й Антон Шимановський), у Празі — М. Кривинюк.

Шимановський Антон Борисович (1878–[1946]) — кузен Лариси Косач, молодший син тітки Олександри.

1903

83. До М. В. Кривинюка

21–22 грудня 1902 р. (3–4 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 51).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 648.*

84. До І. Я. Франка

24 грудня 1902 р. (6 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 19–20).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 55.*

334 *Чи отримали мою посилку?* — Ідеться про бандероль із книгами, які Леся Українка позичала в І. Франка, працюючи над статтею про М. Конопніцьку.

335 *Що се з п. Гнатюком, що аж на Корфу поїхав...* — У грудні 1902 р. В. Гнатюк їздив лікуватися на грецький острів Корфу (Керкіра), нині одне з найбільш популярних місць відпочинку туристів у Греції.

336 *...вичитала і скільки друк[арських] помилок у моїх віршах...* — Очевидно, ідеться про друкарські помилки в поезіях циклу «Осінні співи», опублікованих напередодні в «ЛНВ».

337 *...тепер пишу одну поему...* — Ідеться про драматичну поему «Вавилонський полон». Згідно з чорновим автографом, роботу над твором поетеса закінчила 27 грудня 1902 р. (9 січня 1903 р.), у чистовому автографі — 15 лютого 1903 р. (за н. ст.).

338 *Вовк Федір (Хведір) Кіндратович* (1847–1918) — український антрополог, етнограф, археолог, музеєзнавець, видавець, автор понад 600 наукових праць, виданих в основному іноземною мовою; член Старої Громади, популяризатор України та її культурних надбань у Європі, приятель М. Драгоманова й І. Франка.

З 1887 р. жив у Парижі, 1904 р. повернувся в Росію, де працював на посаді доцента антропології Петербурзького університету.

339 *Вороний Микола Кіндратович* (псевдоніми *Арлекін*, *Віщий Олег*, *Кондратович*, *Микольчик*, *Сірюк* та ін.; 1871–1938) — український письменник, перекладач, режисер, актор, громадсько-політичний діяч, театрознавець, один із засновників Української Центральної Ради, співзасновник і режисер Національного театру. 1934 р. висланий із Києва із забороною жити в Україні, через кілька років заарештований удруге, розстріляний за вироком особливої трійки УНКВС Одеської обл. 7 червня 1938 р.

340 *...все-таки треба йому щось послати, він давно просив...* — Тоді М. Вороний готував до друку літературно-художній альманах «З-над хмар і з долин» (Одеса, 1903), куди увійшли твори І. Франка, М. Вороного, В. Самійленка, П. Грабовського, О. Маковея, М. Чернявського, А. Кримського, М. Старицького, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, О. Кобилянської та інших, а також лірика Лесі Українки з циклу «Ритми» («Хотіла б я уплисти за водою...», «Якби вся кров моя уплинула отак...»).

85. До батьків

25 грудня 1902 р. (7 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 105). Автограф листа пошкоджено, імовірний текст подано у квадратних дужках.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 430–431.

341 *Вибачай, папа, що я тебе на іменини не поздоровила...* — П. А. Косач народився 20 грудня 1841 р. (1 січня 1842 р.) ; 21 грудня (2 січня) за церковним календарем — день святого Петра.

342 *...подарунок новорічний та книжечка моя...* — Ідеться про збірку «Відгуки» (Чернівці, 1902).

343 *...можна б цілу книжку написати á la Джером!* — Тобто в стилі англійського письменника *Джерома Клапки Джерома* (1859–1927), автора роману-подорожі «Троє у човні» (1889).

344 *...як там цензура з моїми віршами думає?* — Ідеться про київське видання вибраних творів «На крилах пісень».

345 «*А может быть — ха-ха! — и помилую?*» — Перефразований рядок із казки М. Є. Салтикова-Щедріна «Заєць, що себе жертвує» (переклад Т. Зіньківського, в оригіналі «Самоотверженный заяц»): «А может быть... ха-ха... я тебя и помилую!»

346 *...я ще й «італьянську поему» пришлю.* — Ідеться про поезію «Бранець (Середньовічний мотив)», що починається словами «На країну Італьянську...»; уперше опубліковано в збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» (Київ, 1904).

347 *Немезида (Немезіда)* — у грецькій міфології богиня людської долі, покровителька суспільного порядку, уособлення кари богів.

86. До Ф. В. Волховського

26 грудня 1902 р. (8 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 288–290.*

348 *...я написала до нашого спільного приятеля...* — Ідеться про М. Розенбаума.

349 *Бухарест (Букарешт*; рум. *București)* — столиця Румунії.

350 *...не могла втриматись, щоб не почати нової поеми...* — Можливо, ідеться про поезію «Бранець», яку Леся Українка в листах називала «італьянською поемою» (чорновий автограф, що зберігся, не датовано).

87. До О. П. Косач (сестри)

27 грудня 1902 р. (9 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 338).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 11.

88. До О. Є. Судовщикової-Косач

29 грудня 1902 р. (11 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 95).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 431.

351 *Спасибі, люба Річчі, за авторський дарунок.* — Можливо, ідеться про книгу О. Судовщикової-Косач (Грицька Григоренка) «Самі собі: (Не так, як люди)» (Харків, 1903) (див.: *Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наукова думка, 1992. С. 571*).

89. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

30 грудня 1902 р. (12 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 95–99). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа. У 12-томному виданні 1975–1979 рр., очевидно, помилково лист датовано за григоріанським календарем 13 січня 1903 р. (див.: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 20; 486).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип.* 2. С. 224–228.

90. До І. Я. Франка

31 грудня 1902 — 1 січня 1903 р. (13–14 січня 1903 р.). Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 21–44).

Уперше надруковано у виданні: «*Червоний шлях*». 1923. № 6–7. С. 188–189.

352 *...статю Вашу в «Zeit» про Кон[опніцьку] я читала...* — Ідеться про статтю І. Франка «Maria Konopnicka» («*Die Zeit*». 1903. № 421. С. 40–42).

353 *Конферувати* — вести перемовини з кимось, радитися; збиратися в одне місце.

354 *Бреслав (Бржецлав)* — невелике чеське місто на кордоні з Австрією та Словаччиною.

355 *...я маю до неї виразні справи, що вимагають відповіді.* — Ймовірно, у листі Лесі Українки йшлося про її намір написати статтю про Делле Ґраціє для журналу «Мир Божий» та були деякі питання щодо матеріалів, потрібних їй для роботи.

356 *...давно колись, ще в Колодяжному...* — Згадано травень 1891 р., коли І. Франко з родиною гостював у Колодяжному.

357 «*Кам'яна душа*» — одноактна віршована драма І. Франка з присвятою «Пам'яті покійної Олени Доброграєвої» («*Житє і слово*». 1895. Т. III. Кн. 3. С. 352–368).

358 *...в мій перший побут у Львові...* — Ідеться про січень 1891 р., коли Леся Українка зупинялась у Франків дорогою до Відня.

359 *...прочитала десь у «Kurjer'і», чи що, опис якоїсь вистави господарської...* — Упродовж 1887–1897 рр. І. Франко був співробітником щоденної польської громадсько-політичної газети «*Kurjer Lwowski*» (Львів, 1883–1935).

360 ...*свою драму про скульптора серед пурітан*... — Згадано драматичну поему Лесі Українки «У пущі» (1897–1909).

361 ...*крик і скарги Ваших «дітей»*... — Ідеться про символічний образ потоплених дітей — творчих задумів, планів письменника, які просилися на світ, але з різних причин так і не побачили його (вірші диптиха «Із дневника»).

362 *Шильдик* (від нім. schild — *щит*) — інформаційна табличка, вивіска.

363 ...*між еремiадою і філіппікою*. — Тобто між наріканням і звинуваченням.

364 «*Зів'яле листя*» — збірка інтимної лірики І. Франка (Львів, 1896).

365 «*Рахіль плаче і не хоче потішитись по дітях своїх, бо їх немає*...» — Леся Українка використала як епіграф до твору «Прокляття Рахілі» (1898) слова з Євангелія від Матвія: «Чутно крик в Рамі, великий плач і скарга, Рахіль плаче по дітях своїх і не може потішитись, бо їх немає» (Єв. Матв. 2, 18).

366 ...*якийсь ратівник з-за Чорноморя*... — Ідеться про образ із поезії І. Франка «Як голова болить!»:

А може... може, там
Далеко десь, по той бік Чорномор'я,
Маленька барка надува вітрила,
І в ній сидить спаситель твій, що чудом
Перепливе безодню, і ввійде
В останню ніч у сю сумну темницю.
І верне зір тобі, і скаже: «Встань і вийди!»

367 *Тавматург* — чудотворець; пох. від *тавматургія* — грецькі театралізовані вистави за участю фокусників на священних трапезах.

368 ...*я її в таку ніч писала*... — Драматичну поему «Одержима» Леся Українка написала в ніч на 18 (31) січня 1901 р. у Мінську, доглядаючи невиліковно хворого С. Мержинського.

369 *Синедріон* — рада старійшин у стародавній Іудеї (III–I ст. до н. е.), найвищий державний, релігійний і судовий орган цієї країни.

370 «*Най будуть щирі, щирі, щирі!*»... — Звернення І. Франка до митців у поемі «Лісова ідилія» (твір незавершений, збереглися уривки).

371 Що *скажу Вам про Вашу поему*? — Ідеться про зміст двох опублікованих тоді частин поеми І. Франка «Лісова ідилія»

(«ЛНВ». 1903. Т. XXI. Кн. 1. С. 8–16) — «Посвята Миколі Вороному» та «Пролог».

372 «*Нове життя*» — незавершена поема І. Франка; протягом 1886–1893 рр. автор друкував окремі уривки твору («Нове життя. Пролог», «Стріча», «Панич») в журналі «Зоря», 1893 р. опублікував їх у другому виданні збірки «З вершин і низин» (13-й розділ «Галицьких образків»).

373 *...от і Конопн[іцької] «Бразілія» якось мені до душі не промовляє...* — Згадано не завершену тоді поему М. Конопніцької «Пан Бальцер в Бразилії» (1892–1906), твір друкувався в журналах частинами.

374 *До Ваших «Панських жартів» я маю теж холодну пошану...* — Ідеться про «Панські жарти. Поему з остатніх часів панщини» І. Франка (1887).

375 «*Перехресні стежки*» — соціально-психологічна повість І. Франка (1900).

376 *Свою «поему» я вже скінчила...* — Тобто «Вавилонський полон».

377 *...та що вже — один тому час!* — Ужито уривок із фразеологізму «Один тому час, що й батько в плахті», що означає «таке буває раз у житті, ніколи не повториться».

91. До М. І. Павлика

9 (22) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 367).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 91–94.*

378 *...в справі дядькової італьянщини...* — Згадано праці М. Драгоманова, надруковані в італійських часописах протягом його життя.

379 «*Minerva*» — науковий щорічник, що виходив у Європі з XIX ст., альманах подавав відомості про всі вищі школи та наукові установи світу.

380 *Пренумерувати* (заст., пох. з латини) — передплатити.

381 *...не отримавши Ваших «листищів»...* — Тобто великих листів.

382 *...справа з дядьковою спадщиною...* — Ідеться про архів М. Драгоманова і його передачу НТШ.

383 *...казала писати умовленими фразами...* — 1899 р. Л. М. Драгоманова отримала офіційний дозвіл на проживання в Російській імперії й оселилася в Києві, але все ще перебувала під наглядом жандармського управління, а її кореспонденцію з-за кордону ретельно перевіряли.

384 *...мою сестру (знайому Вашу)...* — Тобто Ольгу Косач.

385 *З фольклорними матерьялами...* — Згадано фольклорні матеріали М. Драгоманова, які тоді зберігались у Софії в родині Лідії Михайлівни Шишманової.

386 *...мого товариша і побратима в Празі...* — Ідеться про Кривинюка Михайла Васильовича, який тоді здобував вищу освіту в Празькій політехніці (відділ інженерної механіки).

387 *...посилатимете Іванові в С[офію]...* — Тобто І. Шишманову.

388 *...отой весь хаос нещирости земляків, про який Ви пишете...* — У своїх листах М. Павлик не раз висловлював занепокоєння долею спадщини М. Драгоманова, аргументуючи це тим, що навколо чимало нещирих українців, яким байдужа доля цих матеріалів.

389 *«Все минеться, одна правда зостанеться»* — українське народне прислів'я.

390 *Ваші листи взагалі ховаю і привезу Вам всі.* — Ймовірно, М. Павлик просив Лесю Українку повертати йому написані ним листи, упорядковуючи власний архів.

92. До С. О. Єфремова

9 (22) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 3).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

391 *Посилаю вірші, ще ніде не друковані...* — Тоді С. Єфремов готував до друку збірник «На вічну пам'ять Котляревському» з нагоди відкриття пам'ятника письменнику в Полтаві, запрошення до участі отримала і Леся Українка. Поетеса надіслала до альманаху ще не друковані вірші «Бранець» («На країну Італьянську...»), «На Земмерінгу» («Кучері темні уквітчала хмарка...»), які згодом увійшли у видання (*«На вічну пам'ять Котляревському». Київ: «Вік», 1904. С. 121–123*), та поезію «Дим», заборонену до друку згідно з рішенням Петербурзького цензурного комітету від 18 (31)

жовтня 1903 р. (див.: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. К.: Наукова думка, 1971. С. 175–176*).

392 *Коли Ви можете мене закликати до громадської справи...* — Тобто до участі в збірнику. С. Єфремов у листі до Лесі Українки писав: «...Сподіваюсь, що не відмовите, бо се ж не моя особиста справа, а загальноукраїнська» (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (матері) від 14 (27) січня 1903 р.*).

393 *На Ваші прилюдні зачіпки я відповідатиму прилюдно...* — Згадано суперечку між кореспондентами, викликану статтею С. Єфремова «В поисках новой красоты (Заметки читателя)». В архіві поетеси збережено чернетку його відповіді Лесі Українці на цей лист (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 481).

93. До О. П. Косач (сестри)

10 (23) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 339).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 438.

394 *Дивуюсь, чом квітки не дійшли.* — Ідеться про квіти, які Леся Українка, за італійськими традиціями, надіслала сестрі Ользі в Петербург на Різдво.

94. До О. Ю. Кобилянської

11 (24) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 907).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 270. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913 / упоряд. В. А. Прокіп (Савчук). К.: Комора, 2018. С. 16* (далі посилання на це видання подано за формою: *Леся Українка. Листи: 1903–1913*).

395 *«Святого духа лицар»* — образ поеми Г. Гейне «Гірська ідилія» (1827) у перекладі Лесі Українки.

396 *Коли «Киевск[ая] Стар[ина]» не прийме моєї відповіді, то я собі знайду пристановище...* — Очевидно, Леся Українка сподівалася опублікувати відповідь С. Єфремову на сторінках часопису «Мир Божий».

95. До С. О. Єфремова з додатком листа до редакції «Киевской старины»

Перед 14 (27) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 58).

Датовано орієнтовно — за змістом листів Лесі Українки до О. П. Косач (матері) від 14 (27) січня 1903 р. та 16 (29) січня 1903 р. на підставі їх датування та згадки про допис («Я ще забула тобі написати: я начитала у «Вістнику», що видавцям «Віку» докоряють (між иншим, Славинський у «Мире Бож[ьем]») за непоміщення моєї і твоєї біографії і за нерозкриття наших псевдонімів. Я не знаю, як ти до того відносишся, але я за саму себе (не згадуючи нічого про тебе) послала коротеньку заміточку до «Вістника», «Мира Б[ожьего]» і «Киевск[ой] Ст[арины]», що я сама не хотіла уміщення біогр[афії] і розкриття псевдоніму...»; див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (матері) від 16 (29).I.1903*).

Уперше опубліковано без дописки С. Єфремову у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 35–36.* Повний текст надруковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

397 *Славинський Максим Антонович* (1868–1945) — співавтор Лесі Українки, перекладач творів Г. Гейне, близький приятель поетеси. У різні роки працював у редакціях кількох петербурзьких газет та журналів («Северный курьер», «Свобода и право», «Свободная мысль», «Жизнь», «Вестник Европы» тощо), 1901 р. за активну проукраїнську діяльність був висланий із Санкт-Петербурга в Катеринослав, повернувшись, продовжив журналістську та видавничу діяльність.

398 *...в своей рецензии на «Вик»...* — Очевидно, ідеться про рецензію М. Славинського на видання «Антологія української літератури XIX ст.», яке впорядкували С. Єфремов і В. Доманицький (Київ, 1902).

96. До О. П. Косач (матері)

14 (27) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 208).

Уперше надруковано у виданні: *Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. «Радянське літературознавство». 1948. Кн. 9. С. 134–139.*

399 *Спасибі тобі за бандерольку з статею Людіною...* — Ідеться про відбиток статті Л. М. Старицької-Черняхівської. Наприкінці 1902 р. в журналі «Русская мысль» було опубліковано її допис «Новинки украинской поэзии», у якій авторка проаналізувала творчість Лесі Українки, А. Кримського та І. Стешенка («*Русская мысль*». 1902. № 10. С. 44–72).

400 *...моїми книжечками.* — Згадано третє видання поезій Лесі Українки «Відгуки» та фольклорний збірник «Дитячі гри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини та Звягельщини на Волині», укладений Ларисою Косач та К. Квіткою і виданий у Києві на початку 1903 р. (на титулі — 1902).

401 *А як з помітками під «Воскресенієм» і «Мишами» і т. д. зробити, то не знаю...* — Ідеться про пісні «Воскресеніє — день» і «Танець (Козачок)» із фольклорного збірника «Дитячі гри, пісні й казки...». Перша, згідно з зауваженнями Олени Пчілки, почута на Полтавщині, зокрема в Гадячі, а не на Волині. Друга пісенька, у листі названа «Мишами» за дійовими особами, — чотиривірш із друкованого джерела, який наспівувала вдома мати Лесі Українки на мотив мелодії поширеного у свій час «козачка». Спогади про обставини видання залишив К. Квітка (див.: *Квітка К. Музично-фольклористична спадщина Лесі Українки: Огляд. Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 430–432*).

402 «*Общество исследователей Волыни*» — наукове товариство краєзнавчого спрямування, що діяло в Житомирі протягом 1900–1917 рр. і публікувало матеріали з історії, етнології, географії, геології, ботаніки та метеорології Волині. Підготувавши до друку збірник дитячого фольклору, Леся Українка та К. Квітка звернулися до цього товариства з проханням видати книгу під його маркою, щоб уникнути попередньої цензури. Гроші на друк до реалізації тиражу, найімовірніше, позичила Олена Антонівна Тесленко-Приходько, тітка письменниці (див.: *Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наукова думка, 1992. С. 346*).

403 *...я, як бачиш, таки одгризнулась на Єфр[емова]...* — Згадано статтю-відповідь Лесі Українки С. Єфремову, її рукопис разом із листом письменниця надіслала О. П. Косач (матері) для подання до друку в редакцію «Киевской старины».

404 *...панує «смешение языков»* (*Михайловськ[ого], З. Венгер[ової], М. Нордау і Гілярова*)... — Ідеться про хаотичність викладених у статті «В поисках новой красоты (Заметки читателя)» думок

С. Єфремова про нові напрями та стилі літератури, які було обґрунтовано автором на підставі суджень не найбільш впливових тодішніх літературних критиків і філософів: *Михайловського Миколи Костянтиновича* (1842–1904), *Венгерової Зінаїди Опанасівни* (1867–1941), *Нордау Макса* (1849–1923) та *Гілярова Олексія Микитовича* (1856–1938). У листуванні з приводу статті Леся Українка не раз вказувала на недостатність доказової бази автора, його обізнаність не з авторитетними першоджерелами, а з третьорядними, переважно російськими, коментаторами. С. Єфремов не розумів філософського підґрунтя та новаторської естетики модернізму, критикуючи його з позицій вузькоглядного народництва.

405 *...не згадав навіть Толстого...* — Ідеться про статтю *Толстого Льва Миколайовича* (1828–1910) «Що таке мистецтво?» (1897). Її автор вважав, що завданням мистецтва насамперед є моральне вдосконалення. Згідно з його поглядами, головна функція літератури — дати «знання відмінності між добром і злом». І таке справді вартісне письменство йде лише від простого народу, селянства. Такі утопічні погляди Леся Українка принагідно заперечує в кількох листах, що стосувалися полеміки з народницькими концепціями С. Єфремова.

406 *Ібсен Генрік* (1828–1906) — норвезький драматург і поет, новатор європейського театру.

407 *Б'єрнсон Б'єрнстьєрне Мартініус* (*Бйорнсон Бйорнстьєрне*; 1832–1910) — норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури 1903 р.

408 *Гі де Мопассан* (*Анрі Рене Альбер Гі*; 1850–1893) — французький письменник, новеліст.

409 *Чехов Антон Павлович* (1860–1904) — класик російської літератури, прозаїк, драматург.

410 *Метерлінк Моріс Полідор Марі Бернар* (1862–1949) — бельгійський письменник, драматург, філософ, лауреат Нобелівської премії з літератури 1911 р.

411 *Верлен Поль Марі* (1844–1896) — відомий французький письменник, поет-символіст.

412 *Рембо Жан Нікола Артюр* (1854–1891) — французький поет-символіст, попередник сюрреалізму.

413 *Анрі Франсуа Жозеф де Ренье* (1864–1936) — французький поет і прозаїк, у творчості близький до парнасців та символістів.

414 *Верхарн Еміль* (*Вергарен Еміль*; 1855–1916) — бельгійський поет.

415 *Замість «вавілонської магії»...* — Ідеться про творчість *Пеладана Жозефа (Жозефена)* (1858–1918) — французького письменника, окультиста, якого певний час вважали очільником французького ордену розенкрейцерів, автора «магічної» трагедії «Вавилон» (1895).

416 «*Саламбо*» (1862) — історичний роман французького письменника *Гюстава Флобера* (1821–1880).

417 «*Сіракузькі діви*» (1902) — роман французької письменниці *Жан Бертеруа* (справжнє ім'я *Берта Клорина Жанна Ле Баріє*; 1858–1927).

418 «*Афродіта — античні звичаї*» (1896) — еротичний роман французького поета й прозаїка *П'єра Фелікса Луї* (1870–1925).

419 *Таяд (Тальяд) Лоран* (1854–1919) — французький поет, сатирик, полеміст, перекладач, прихильник анархізму.

420 *Бодлер Шарль П'єр* (1821–1867) — французький поет, літературний критик, перекладач, один із найвпливовіших представників французької літератури XIX ст.

421 *...з загальної втоми часів Панами і всякого національного сорому Франції...* — Ідеться про події кінця XIX ст., пов'язані зі спорудженням Панамського каналу французьким акціонерним товариством Фердинанда Марі де Лессепса. 1889 р., після 10-річного фінансування будівництва, керівництво компанії офіційно оголосило про своє банкрутство, що спричинило розорення тисяч дрібних інвесторів. Розслідування виявило грандіозний корупційний скандал: для того щоб урятувати будівництво каналу, керівництво компанії підкупляло французьких чиновників, депутатів, журналістів, а також їхніх колумбійських колег. Слово «Панама» стало синонімом фінансової афери і тоді асоціювалось у світі з ганьбою Франції.

422 *Вільє де Ліль-Адан, «Занепад латинського світу»* — Очевидно, помилково авторство книги «Занепад латинського світу» («Виродження латинської раси») приписано французькому письменнику *Огюсту Вільє де Ліль-Адану* (1838–1889). Можливо, ідеться про один із десяти романів серії «La décadence latine» Ж. Пеладана.

423 *...«Таїс» П'єра Луїса...* — Імовірно, згадано роман «Таїс» (1889) відомого французького письменника та літературного критика *Анатоля Франса* (*Франсуа Анатоля Тібо*; 1844–1924), лауреата Нобелівської премії з літератури 1921 р.

424 *Протеївська* — похідне від «Протей» — у грецькій міфології морський бог, який міг на власний розсуд змінювати свою подобу, перевтілюватися.

425 *Квієтист* — послідовник квієтизму, релігійного вчення в католицизмі, що культивує містико-споглядальне бачення навколишнього світу та певну моральну індиферентність, пасивність, непротивлення.

426 *Бійка (з уголовщиною) Верлена і Рембо...* — Ідеться про події 1873 р., зокрема про суперечку між Артюром Рембо та Полем Верленом, яка закінчилася для першого пораненням у руку, для другого — дворічним ув'язненням за кримінальний злочин.

427 «*Жерміналь*», «*Пастка*», «*Розгром*», «*Париж*», «*Рим*» — твори французького романіста й критика Еміля Золя (1840–1902).

428 *...тут же «продернул» и буковинку, и галичан...* — Ідеться про О. Кобилянську, Н. Кобринську та Катрю Гриневичеву.

429 «*Знедолені*» — роман Віктора Гюго, написаний протягом 1845–1862 рр.

430 *Що за «тихий и отдаленный уголок»...* — Рядок із епічної поеми в прозі М. Гоголя «Мертві душі» (1842).

431 *Кобринська Наталія Іванівна* (з дому *Озаркевич*; 1855–1920) — українська громадська діячка, письменниця, видавчиня, організаторка жіночого руху.

432 «*Живі струни*» — фольклорний збірник, виданий Б. Грінченком 1895 р. в Чернігові (серія книжок для народного читання).

433 *...з України так вдарено на неї.* — Ідеться про критику творчості О. Кобилянської в статті С. Єфремова «В поисках новой красоты (Заметки читателя)».

434 *...дякує «сестрам-українкам» за привіт...* — Можливо, ідеться про найближче оточення М. П. Косача, який після виходу статті С. Єфремова листовно підтримав О. Кобилянську й у зв'язку з цим писав сестрі Ользі: «Коли матимеш час прочитати "К[иївську] Ст[арину]", то після прочитання напиши листа Кобилянській, вона, бідна, дуже вражена таким ворожим становищем "К[иївської] Ст[арини]"» (див.: *Косач Михайло. Лист до О. П. Косач (сестри) від 25 грудня 1902 р. Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд., автор біографії, коментарів та приміток Л. Мірошниченко. К.: Комора, 2017. С. 499*).

435 *Що ж там мій збірник в ценз[урі]?* — Ідеться про збірку вибраних творів Лесі Українки «На крилах пісень», після довгих цензурних поневірянь вийшла друком 1904 р. в Києві.

436 *Чи не пора присилати «Італ[ьянську] поему?»* — Згадано поезію «Бранець» (Сан-Ремо, 1903).

437 *...нашим «Катонам та Ціцеронам»...* — Леся Українка іронічно пише про «хранителів» громадського добра.

Катон Марк Порцій Старший (234–149 до н. е.) — відомий давньоримський державний діяч, письменник.

Цицерон Марк Туллій (106–43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, відомий оратор, філософ і літератор.

438 *...що думає «К[иевская] Ст[арина]» робити з нарисом Кобил[янської] «За готар»?* — Ідеться про новелу О. Кобилянської «За готар: нарис з сільського життя» («*Киевская старина*». 1903. Т. 80. Кн. 1. С. 137–151).

439 *Чи Оксана ще «по тім боці»...* — Тоді Оксана Косач, закінчивши київську гімназію О. Дучинської, оговтувалася після загострення важкої хвороби (істерії), багато подорожувала й набиралася сил для вступу на Вищі жіночі (Бестужевські) курси в Санкт-Петербурзі, де згодом (протягом 1904–1905 рр.) вивчала фізико-математичні науки.

440 *Наші господарі...* — Згадано Садовських — власників вілли «Наталія».

441 *...петербурзькі Косачі...* — Родина Миколи Олексійовича Косача.

442 *Як твоя робота про колядки?* — Згадано розвідку Олени Пчілки «Украинские колядки (текст волынский)» («*Киевская старина*». 1903. Т. 80. Кн. 1, 4–6).

443 *Гюїсманс Жоріс-Карл* (*Гюїсманс Шарль Жорж Марі*; 1848–1907) — французький письменник, літературний критик.

444 *Роні* — спільний літературний псевдонім братів *Боекс* (*Бекс*) — *Жозефа Анрі Оноре* (1856–1940) та *Серафина Жюстена Франсуа* (1859–1948), французьких письменників бельгійського походження; від 1909 р. кожен із них писав під власним псевдонімом — Ж.-А. Роні-старший та Ж.-А. Роні-молодший.

445 *Род Едуард* (1857–1910) — французький письменник швейцарського походження, літературний критик.

446 *Сар Пеладан* — підпис Жозефа Пеладана (Сар — титул *єгипетського мага, владики*).

447 «Пісні Білітіс» (1894) — збірник поезії П'єра Луїса, очевидно, помилково зарахований до творів Ж. Пеладана.

97. До М. В. Кривинюка

14 (27) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 52).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 661–663.*

448 *...не встигла і скрипту Вашого переглянути...* — Можливо, ідеться про рукопис брошури «Царі, пани а люди» (Женева, 1903), автором якої, найімовірніше, був М. Кривинюк; Леся Українка займалася коректуванням видання.

449 *Коніщина* — похідне від прізвища українського перекладача й письменника *Кониського Олександра Яковича* (1836–1900). Його погляди, діаметрально протилежні ідеям М. Драгоманова, були неприйнятні для молодих українців, які вважали себе «драгоманівцями».

450 *...не поїхала на Різдво в Київ для ощадности нервової енерґії.* — Протягом 1901–1902 рр. у родині активно обговорювали питання одруження Ольги Косач та Михайла Кривинюка, які спочатку відклали весілля, а згодом виявили бажання не брати церковного шлюбу. Деякі члени родини, зокрема й мати Лесі Українки, були категорично проти, а тому постійно намагалися вплинути на ситуацію, чим глибоко вражали саму Ольгу.

451 *Мій скрипт...* — Ідеться про агітаційно-історичну брошуру Лесі Українки «Яке наше життя під московськими царями».

452 *Коли з бемами трудно...* — Очевидно, ідеться про чехів: слово «*беми*» походить від *Böhmen* (нім.) — Богемія (історична область у Чеській Республіці), у німецькомовних країнах назви «Богемія» та «Чехія» вживають як синоніми.

453 *...я ще маю «пути» в Лондоні...* — Ідеться про зв'язки Лесі Українки з видавцем Ф. Волховським, приятелем М. Драгоманова.

454 *А до Черновець не можна вдатись?* — Тоді Чернівці були важливим українським видавничим центром: виходив щоденник «Буковина» (1885–1917), місячник РУП (Революційної української партії) «Гасло» (1902–1903); 1902 р., за підтримки академічного товариства «Молода Україна» побачила світ третя збірка Лесі Українки «Відгуки» (за редакцією В. Сімовича).

98. До Ф. В. Волховського

16 (29) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 290.*

455 *...не посилаю Вам досі перекладу...* — Ідеться про переклад «Сказания о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» Ф. Волховського.

456 *...«жизнь трогает»...* — Перефразована цитата з роману «Обломов» (1859) російського письменника *Гончарова Івана Олександровича* (1812–1891): «*Трогает жизнь, везде достает*».

99. До О. П. Косач (матері)

16 (29) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за першодруком: *Недруковані листи Лесі Українки. «Червоний шлях». 1923. № 6–7. С. 190–191.* Автограф після публікації втрачено.

457 *...не статя звичайна, а «письмо в редакцию».* — Ідеться про відповідь С. Єфремову на його публікацію в журналі «Киевская старина».

458 *...видавцям «Віку» докоряють...* — Тобто С. Єфремову та В. Доманицькому.

100. До О. П. Косач (сестри)

16 (29) січня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 340).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 446.*

459 *Про Оксану щось уже нема чутки, чи їде, чи ні.* — Ідеться про заплановану поїздку Оксани Косач у Сан-Ремо.

101. До Ф. В. Волховського

20 січня (2 лютого) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 290–291.*

460 *...хутко матиму людину, якій зможу його діктувати...* — Очевидно, ідеться про Оксану Косач.

102. До О. П. Косач (матері)

25 січня (7 лютого) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 209).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. С. 280–281.* Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 34–37.*

461 *...візіта молодого Беренштама (Влад[имира])...* — Згаданий *Беренштам Володимир Вільямович* (1870 (1871) — 1931) — російський публіцист, автор літературних нарисів, юрист за фахом; син члена Старої Громади *Беренштама Вільяма (Вільгельма) Людвиговича* (1839–1904), співробітника журналу «Киевская старина» та близького приятеля П. А. Косача.

462 *...познайомився в Мюнхені з моїми кузенами...* — Ідеться про Ю. Тесленка-Приходька й А. Шимановського.

463 *Забезднити* (діал.) — занедбати, занехаяти, споганити, запустити.

464 *Веристи* (від італ. vero — правдивий) — представники течії в італійському мистецтві, яка виникла у 70–90-х роках XIX ст., прагнули достовірно показати соціально-психологічні конфлікти в умовах нової історичної дійсності, героями їхніх творів ставали переважно «звичайні» люди — селяни, студенти, актори, поети та ін.

465 *Пшибишевський Станіслав Фелікс* (1868–1927) — польський письменник-декадент, який пропагував «мистецтво заради мистецтва» та гасло «нагої душі»; один із головних представників епохи «Молодої Польщі».

466 *Крушельницький Антін Владиславович (Володиславович)* (1878–1937) — український письменник, літературний критик, педагог, згодом міністр освіти УНР (1919), редактор шкільних хрестоматій з української літератури (Відень, 1919–1922), видавець і редактор львівських громадсько-літературних журналів «Нові шляхи» (1929–1933) і «Критика» (1933); тоді активний діяч «Молодої України» (видавав однойменний журнал протягом 1900–1903 рр.) та Української радикальної партії, періодично друкувався в «ЛНВ» (1900–1913). У липні 1934 р. переїхав із родиною зі Львова до Харкова, через кілька місяців заарештований. Розстріляно 3 листопада 1937 р. в Карелії (урочище Сандармох).

467 *Якобсен Єнс Петер* (1847–1885) — данський письменник, прозаїк, один із попередників імпресіонізму.

468 *...я ще сама не додумалась в моїй статі в «Жизни».* — Згадано статтю Лесі Українки «Малорусские писатели на Буковине» (1900).

469 *Дуже прошу прислати «Колядки».* — Тобто статтю Олени Пчілки «Украинские колядки (текст волынский)».

103. До О. П. Косач (сестри)

28 січня (10 лютого) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 341).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 281–283. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 448–450.

470 *Богданович Ангел Іванович* (1860–1907) — російський журналіст, публіцист, від середини 1890-х редагував журнал «Мир Божий», відповідав за літературознавчий розділ «Критичні нотатки».

471 *Нелідова Катерина Миколаївна* (1864–1930) — російська письменниця, перекладачка; у кінці XIX — на початку XX ст. працювала секретаркою в редакції журналу «Мир Божий».

472 *Пипін Олександр Миколайович* (1833–1904) — російський учений, літературознавець, етнограф, публіцист, автор понад 1200 праць із історії слов'янських та європейської літератур, співробітник часопису «Вестник Европы».

473 *«Русское богатство»* — щомісячний літературно-науковий журнал, виходив у Санкт-Петербурзі впродовж 1876–1918 рр.

474 «*Русская мысль*» — літературно-політичний часопис, виходив у Москві впродовж 1880–1918 рр.

475 *...чи ти не допиталась чого у фірми Малих про переклади?* — Ідеться про видавництво М. О. Малих.

476 *Реприманд* (пох. від франц. reprimande) — догана, несподіванка, нежданий докір.

477 *Панна Гассель* — Тобто Анна Федорівна Гассель.

478 *Панна Клименкова* — приятелька Наталії Садовської.

479 *...познайомився в Мюнх[ені] з Тосею і Юрою.* — Згадано А. Шимановського і Ю. Тесленка-Приходька.

104. До М. В. Кривинюка

3 (16) лютого 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 53).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 663–665.*

480 *Тесленко-Приходько Петро Васильович* ([1855]–1930) — чоловік Олени Антонівни Косач (тітки Єлі).

481 *Недавно я послала невеличку статю до «Zeit»...* — Леся Українка надіслала допис до газети, однак жодної звістки від редакції не отримала, згадану статтю не опублікували.

482 *...досі не скінчила давно початої роботи.* — Очевидно, ідеться про брошуру «Яке наше життя під московськими царями».

483 *...полеміка з Ганкевичем з поводу його «Політики і етики»...* — Леся Українка працювала над полемічною статтею у відповідь на публікацію М. Ганкевича «Етика і політика» («*Молода Україна*». 1902. № 5, 6–7), у якій автор проаналізував брошуру професора Берлінського університету Ф. Паульсена «Партійна політика та мораль» (1900) і розкритикував соціал-демократичний рух. Замітка письменниці збереглася фрагментарно — неповний чистовий автограф та уривки з чернетки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 851–854). Статтю було надіслано опонентові, однак у друк вона не потрапила.

484 *І[ванові] М[атвійовичу]* — І. М. Стешенку.

485 «*Уярмлена Польща*» — одна з найбільш популярних брошур Р. О. Сембратовича; вийшла друком на початку 1903 р. (Франкфурт-на-Майні).

Сембратович Роман Олександрович (1875–1906) — український публіцист, видавець, засновник і один із редакторів журналу «Ruthenische Revue», автор численних статей про Україну та українців у загальноєвропейському контексті.

486 *...послали б якось Вашим молодим приятелям* (Ш[*аркам*]) *на Україну...* — Ідеться про Бориса та Вадима Шарків, імовірно, родичів М. Кривинюка, синів *Марії Олександрівни Шарко*, у домі якої бувала Леся Українка. Можливо, ідеться про *Шарка Вадима Вікторовича* (1882 — після 1941) — українського математика, учителя Київського кадетського корпусу (вихователь учасників бою під Крутами), згодом професора, редактора Інституту української наукової мови при ВУАН, співавтора проєктів шкільних програм, підручників із алгебри й геометрії. 1929 р. заарештований і засуджений у справі СВУ, відбував заслання в м. Вороніж, де пропав без вісти під час Другої світової війни.

487 *Гриць міг би послати.* — Тобто Г. Гарматій.

488 *Ваш скрипт хутко пришлю з рецензійкою...* — Імовірно, ідеться про корегування брошури «Царі, пани а люди».

489 *Зецер* (заст.) — друкар, набірник.

490 *...якби і Ви з «бандою» приїхали сюди!* — Ідеться про гостей, яких Леся Українка сподівалася з дня на день у Сан-Ремо.

105. До М. В. Кривинюка

18 лютого (3 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 54).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 666–669.*

491 *Самійл*[*енка*] *я теж не знаю...* — Можливо, ідеться про стиль і манеру письма.

Самійленко Володимир Іванович (псевдонім — *В. Сивенький*; 1864–1925) — український поет-лірик, сатирик, драматург, перекладач.

492 *...щось знайоме з компанії «гасловців»...* — Згадано культурно-громадських діячів, які гуртувалися навколо щомісячної газети «Гасло» (1902–1903, Чернівці) — друкованого органу РУП.

493 *І*[*ван*] *М*[*атвійович*] — І. М. Стешенко.

494 *«Література»* — так згодом називали зібрання «Плеяди».

495 *Мені заміри «Волі» здаються цілком утопічними...* — На шпальтах газети «Воля» було висловлено ідею примирення всіх соціал-демократичних партій і фракцій Австро-Угорщини та Російської імперії задля спільної справи.

496 *«Искра»* — газета марксистського спрямування, створена 1900 р., орган Російської соціал-демократичної робітничої партії. Щодо стратегії розвитку революційного руху з «Искрою»

неодноразово полемізувала на своїх сторінках газета «Революционная Россия».

497 *Про страйк в Гал[ичині] варто б теж написати...* — У червні — серпні 1902 р. 30 повітів Галичини охопив великий селянський страйк, що мав яскраво виражений соціальний та національний характер. Йому передувала дискримінаційна податкова політика влади щодо українського селянства, а також демографічний вибух кінця XIX ст. Агітація, що велася українськими політичними партіями, виступала каталізатором суспільної свідомості українців. І хоча сам страйк проходив у рамках законів Австро-Угорщини, він знаменував собою початок активізації боротьби за національні інтереси польського та українського народів не лише в політичній, але і в економічній сфері інтересів.

498 *Бунд* («*Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії*») — єврейська соціалістична організація, що діяла в Східній Європі з 1897 р. та вважала себе на цих землях єдиним представником інтересів єврейського робітничого руху.

499 «*Добра новина*» — нелегальний часопис соціал-демократичного спрямування, виходив у Чернівцях та Львові 1903 р. Опубліковано всього 4 номери.

500 *...на тітку, що її гляділа і, можна сказати, вратувала...* — Згадано про перебування Оксани Косач під час загострення її хвороби (істерії) в маєтку Олени Антонівни Тесленко-Приходько в Запрудді.

501 *Ті чорти як почнуть сіпати, то вже трудно відчепитись.* — Імовірно, ідеться про затримки в листуванні та очевидні ознаки перечитування кореспонденції відповідними органами: після арешту й заслання М. Кривинюка його листуванням цікавилося жандармське управління.

106. До М. І. Павлика

21 *лютого* (*6 березня*) *1903 р. Сан-Ремо*

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 368).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 95–96.*

502 *Щодо Ваших плянів, зв'язаних з переїздом Ліліним до Львова...* — У листі до Лесі Українки від 15 (28) січня 1903 р. М. Павлик писав, що архів Драгоманова можна було б зберігати у Львові,

а догляд за ним могли б здійснювати М. Кривинюк та Ольга Косач, сестра адресатки, яка незабаром збиралась оселитися у Львові (див.: *Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження / упор. О. Ф. Ставицький. К.: Наук. думка, 1984. С. 106–107*).

503 *Радин же переїзд, я гадаю, зовсім не від Ліліної особи залежить, а від іншої.* — Ідеться про І. Труша, який тоді був заручений із А. Драгомановою.

504 *...чи будете потроху спроважувати матерьяли з Софії?* — Тобто матеріали з архіву М. Драгоманова.

107. До Г. М. Комарової

21 лютого (6 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Уривок із листа, подано за першодруком: *Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 91–92.* Автограф після публікації втрачено.

Датовано за першодруком і змістом листа.

505 *Комарова Галина Михайлівна* (псевдонім *Галина Комарівна*; 1877–1938) — українська поетеса, перекладачка, редакторка, дочка М. Ф. Комарова, приятелька Лесі Українки та Ольги Косач; мешкала з родиною в Одесі.

108. До М. М. Комарової-Сидоренко

21 лютого (6 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Уривок із листа, подано за першодруком: *Музичка А. Леся Українка, її життя, громадська діяльність і поетична творчість. [Б. м.]: Держ. вид-во України, 1925. С. 43.* Автограф після публікації втрачено.

Датовано за першодруком та змістом листа. О. Косач-Кривинюк, очевидно, помилково вважала, що лист датовано Лесею Українкою за юліанським календарем, тобто написано 6 (17) березня 1903 р. (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 673*). У виданні 1975–1979 рр. лист датовано за публікацією А. Музички 6 березня 1903 р. (за н. ст.) (див.: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 42–43; 495*).

506 *...одну поему, одну статтю переписати...* — Очевидно, ідеться про поему «Вавилонський полон» (дата завершення роботи, вказана в чистовому автографі, — 15 лютого 1903 р. (ІЛ. Ф. 2.

Од. зб. 779) та «Замітки з приводу статті “Політика і етика”» на відповідь М. Ганкевичу.

109. До О. Ю. Кобилянської

27 лютого (12 березня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 908).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 283–285. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913.* С. 51–56.

507 *Новий Світ* — вулиця в Чернівцях, де в будинку № 61 протягом 1899–1903 рр. мешкали Кобилянські (нині — вул. Шевченка). Тоді родина планувала змінити помешкання та згодом оселилася за адресою: Чернівці, вул. Штернгассе, 6 (тепер — вул. Костянтина Томащука, 6).

508 *...одну невеличку драматичну поему і скілька віршів.* — Ідеться про драматичну поему «Вавилонський полон» («У полоні») та поезії «Дим», «Бранець», «Було се за часів святої Германдади...».

509 *«Земля»* — повість О. Кобилянської.

510 *Брат мій писав...* — Згадано Михайла Косача.

511 *Чи то збірник Коцюбинського все одно, що Чернявського?* — Ідеться про літературно-художній альманах «З потоку життя» (Херсон, 1905), упорядниками якого були М. Коцюбинський та М. Чернявський. До збірника увійшли поезія Лесі Українки «Було се за часів святої Германдади...», а також твори Грицька Григоренка, М. Чернявського, О. Кобилянської, І. Франка, А. Кримського, М. Вороного, Б. Грінченка, О. Луцького, М. Старицького, переклади з Г. Гейне.

Чернявський Микола Федорович (1867 (1868) — 1938) — український культурно-громадський діяч, педагог, поет. Протягом 1901–1903 рр. жив у Чернігові, приятелював із М. Коцюбинським, оселившись у Херсоні (1903), очолював товариство «Українська хата в Херсоні» (1917). Від 1933 р. перестав друкуватися й писати, згодом був заарештований, розстріляний у ніч із 19 на 20 січня 1938 р.

512 *Про збірник Вороного...* — Згадано літературно-художній альманах «З-над хмар і з долин».

513 *Науменко так мене лютить...* — Ідеться про В. Науменка як головного редактора й видавця журналу «Киевская старина».

110. До Ф. В. Волховського

4 (17) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 291–298.*

514 *...до моїх приятелів галичан...* — Ідеться про Г. Гарматія та М. Ганкевича, заарештованих напередодні у Львові.

515 *...завдяки новій австро-російській дружбі і результатам нарад Голуховського з Ламбсдорфом.* — Згадано міністрів закордонних справ Австро-Угорщини (А. Ґолуховського) та Російської імперії (В. Ламздорфа (Ламбсдорфа)) і їхню домовленість діяти спільно проти революційно налаштованої української інтелігенції.

516 *Когут Лев* (1878–1947) — український громадсько-політичний діяч, журналіст, видавець; у 1902–1903 рр. редагував газети РУП («Гасло», «Селянин») та окремі брошури, що виходили в Чернівцях.

517 *Мелень Теофіл* (1879–1915) — український публіцист, один із засновників і редакторів першого українського студентського часопису «Молода Україна» (1900–1904), член УСДП, редактор партійного органу «Воля»; згодом — військовий кореспондент, один із організаторів Українських січових стрільців. Загинув у бою проти російської армії.

518 «*Athenaeum*» («*Атенеум*») — англійський літературний і художньо-критичний часопис, що виходив у Лондоні впродовж 1828–1921 рр. Тоді в журналі публікували критичні матеріали щодо французької та німецької белетристики, іноді також з'являлися статті про літературу Російської імперії.

519 *С. У. П.* — Очевидно, ідеться про Українську соціалістичну партію (УСП), провідними членами якої були Б. Ярошевський і М. Меленевський; у червні 1903 р. РУП та УСП об'єдналися.

520 *Ваш твір...* — Згадано «Сказание о несправедливом царе и как он в разум вошел и какой совет людям дал» Ф. Волховського.

521 ...*«славянские ручьи сольются в русском море»*... — Перефразована цитата з поезії О. Пушкіна «Клеветникам России»:

Уже давно между собою
Враждуют эти племена;
Не раз клонилась под грозою
То их, то наша сторона.
Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях, иль верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос.

522 *«Искра» образила всіх укр[аїнських] рев[олюціонерів] своєю відповідю одному гуртові*... — Ідеться про замітку під назвою «Группе украинских работников», у якій зокрема зазначалося: «Проект программы партии не может вовсе затрагивать практического вопроса о том, на каком языке следует вести агитацию в той или другой местности. Это дело местных групп. Далее, вы нам предлагаете издавать для малороссийских крестьян и рабочих брошюры на украинском языке, которые вы "сочтите честью" распространять. В виду ограниченности наших средств и необходимости посвятить все силы выработке общей литературы, мы предложим вам обратное разделение труда: если бы вы взялись издавать по-украински наши брошюры и статьи, мы могли бы содействовать их распространению в Малороссии» (*«Искра»*. 1901. № 9. С. 24).

523 ...*можете звернутись до експедиторки тої книгарні*... — Ідеться про *Панькевич* (з дому *Волянську*) *Климентину* — педагогиню, дружину українського художника Юліяна Панькевича, тоді співробітницю книгарні НТШ. К. Панькевич із родиною жила в будинку Товариства (вул. Чарнецького, 26), у її помешканні бувала Леся Українка.

524 *«Громадський голос»* (*«Новий громадський голос»*) — галицька газета, що виходила у Львові з різною періодичністю та під різними назвами протягом 1895–1939 рр., друкований орган Русько-української радикальної партії.

525 *«Хлопська правда»* (1903) — популярний двотижневик для народу, друкований орган Коломийського осередку радикальної партії.

526 *Трильовський Кирило Йосифович* (1864–1941) — галицький громадсько-політичний і культурно-освітній діяч, голова

«Академічного братства» (з осені 1888 р.), основоположник та один із керівників Української радикальної партії, фундатор січового руху, адвокат, журналіст і видавець, редактор часописів «Зоря», «Хлопська правда», «Січові вісті», «Громадський голос», депутат віденського парламенту; автор пісень, які ще за його життя стали народними («Гей, там на горі “Січ” іде...», «Гей, Чорногора зраділа...», «Про Січ славну, Запороже...», «Хлопська пісня»). У 1896–1897 рр. у Коломиї видавав часопис «Громада», задекларувавши в назві згадку про видання М. Драгоманова.

527 *Чайківський Павло* — видавець журналу «Молода Україна», член виділу (президії) студентського товариства «Академічна громада» у Львові.

528 *Чи не знаєте, де М[ендель]?* — Тобто М. Розенбаум, спільний знайомий Лесі Українки та Ф. Волховського.

529 *...мої родичі, ті, що з Вами по Паріжу ходили...* — Напередодні в Сан-Ремо приїхали родичі Лесі Українки: тітка Олена Тесленко-Приходько з чоловіком і сином Юрієм, сестра Оксана Косач, двоюрідний брат Антон Шимановський.

111. До М. І. Павлика

4 (17) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 369).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 454–455.

530 *Іванові напишу сьогодня...* — Тобто І. Шишманову.

531 *Вісті про межинародні гречности у Львові...* — Ідеться про арешти й обшуки у Львові як наслідок угоди міністрів закордонних справ Російської та Австро-Угорської імперій.

532 *...факт переписки Л[юдмили] М[ихайлівни] з Вами...* — У «ЛНВ» 1903 р. (Т. XXI–XXII. Кн. 3–4) було опубліковано спогади Д. Мордовця «Про незабутнє», присвячені пам’яті М. П. Драгоманова. Автор у тексті процитував лист його дружини, тим самим привернувши увагу жандармського управління до особи вдови, яка 1899 р. оселилась у Києві.

533 *Статя Ваша в «Reform[ator’i]»...* — Згадано статтю М. Павлика про погляди М. Драгоманова щодо так званої «польської справи», опубліковану в тижневику «*Reformator. Tygodnik poświęscony polityce, ekonomii, krytyce i literaturze*» (виходив у Львові з 1902 р.).

534 *...і в «Русл[ані]»...* — Ідеться про працю М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)» («*Руслан*». 1903. № 45–50), у якій автор, покликаючись на праці М. Драгоманова, критикував ідею «нової ери» українства, проголошену народовцями спільно з польською владою.

«*Руслан*» — християнсько-суспільний щоденник народовців, виходив у Львові під керівництвом О. Барвінського в 1897–1914 рр.

Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) — український громадсько-політичний діяч, історик, педагог, член товариства «Просвіта», один із засновників львівської газети «Руслан»; тоді посол Галицького сейму (1894–1904).

535 *Про архів і т. д. подумаю...* — Ідеться про долю архіву М. Драгоманова, який, на думку М. Павлика, варто було б перевезти у Львів для опрацювання й подальшого зберігання.

536 *Антітеза між Львовом і Київом...* — Патріотично налаштована молодь Галичини висловила пропозицію перепоховати тіло М. П. Драгоманова у Львові, однак його вдова не погодилася, позаяк вважала, що це можна було б зробити хіба в Києві чи в Гадячі.

537 *...що Ви пишете про Мордовця, щось дуже чудне: одсміливсь дід на старість літ!* — Публікація спогадів Д. Мордовця про М. Драгоманова, що охопили період від 1876 р., була для Лесі Українки цілком несподіваною.

538 *Барвінський теж мене дивує.* — Ідеться про публікацію в газеті «Руслан» статті М. Павлика, ідейного супротивника видавця.

539 «*Чудны дела твои, Господи!*» — Цитата з Біблії: «Великі та дивні діла Твої, о Господи, Боже Вседержителю!» (Біблія / перекл. І. Огієнка. *Одкровення святого Івана Богослова*. 15:3).

540 *Статя Єфр[емова]...* — Ідеться про статтю С. Єфремова «В поисках новой красоты (Заметки читателя)».

541 *Аргус* (*Аргос*) — багатоокий велетень із давньогрецької міфології, який бачив усе навіть під час сну; у переносному значенні «пильний наглядач, невсипущий охоронець».

542 *...передавши йому мого листа...* — Текст листа не відомий, автограф нині не знайдено.

112. До М. В. Кривинюка

4 (17) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 55).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 673.*

543 *Чому не пишете обіцяних подробиць?* — Очевидно, ідеться про арешти й обшуки у Львові: М. Кривинюк обіцяв дізнатися подробиці від своїх галицьких знайомих та інформувати про них Лесю Українку, адже заарештовані Г. Гарматій і М. Ганкевич були пов'язані з ними у справі видання брошур Групи УСД.

544 *Чи треба тепер відсилати чужу річ...* — Ідеться про зредагований Лесею Українкою текст однієї з соціал-демократичних брошур.

545 *Тітка теж і її чоловік (він теж тут).* — Згадано подружжя Тесленків-Приходьків.

546 Л.[У]. — В автографі, очевидно, помилково лист підписано «Л. Ч.».

113. До О. П. Косач (сестри)

5 (18) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 342).

Уперше скорочено надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 455–457. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913.* С. 68–74.

547 Юрко — Ю. Тесленко-Приходько.

548 «*Донская речь*» (1903–1907) — російське видавництво відомого підприємця *Миколи Парамонова* (1876–1951). За час його існування в Ростові-на-Дону вийшло понад 500 книг і брошур просвітницького та суспільно-політичного характеру, серед них — переклади Лесі Українки російською мовою творів І. Франка («Сам виноват», «Хороший заработок», «На дне», «К свету!» тощо).

Парамонов Микола Єлпідіфорович (1876–1951) — російський підприємець-мільйонер, меценат, засновник видавництва «Донская речь» (1903), власник мережі книгарень. 1920 р. з родиною емігрував за кордон, помер у Німеччині.

549 *...від трьох збірників маю запрошення...* — Ідеться про альманахи «З-над хмар і з долин», «З потоку життя» та «На вічну пам'ять Котляревському».

550 *Русова* (з дому *Ліндфорс*) *Софія Федорівна* (1856–1940) — українська державно-громадська діячка, педагогиня, прозаїк, літературознавиця, мемуаристка, одна з фундаторок українського жіночого руху; згодом голова Всеукраїнської учительської спілки, членка Української Центральної Ради (1917).

551 *...приймаю її запрошення...* — Ідеться про запрошення до збірника казок для дітей, який планувала видати С. Русова.

552 *...взята за основу в новій драмі Гауптмана...* — Можливо, ідеться про соціально-критичну драму Ґ. Гауптмана «Роза Бернд» (1903).

553 *...може, я перше напишу дві инші: «Яйце-райце» і «Жар-птицю».* — Леся Українка не реалізувала свій намір написати казки для дітей на основі згаданих сюжетів.

554 «*Конёк-Горбунок*» («*Горбоконик*») — віршована казка російського письменника *Єршова Петра Павловича* (1815–1869), написана 1834 р.

555 *...по тексту Чубинського...* — Ідеться про фундаментальне зібрання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» (Санкт-Петербург, 1872–1879) *Чубинського Павла Платоновича* (1839–1884) — українського етнографа, фольклориста, поета, автора слів Державного Гімну України.

556 *Лора* — *О'Коннор-Вілінська Валерія (Лора) Олександрівна* (1866–1930) — українська громадська діячка, письменниця, перекладачка, членка «Плеяди», молодша сестра дружини М. В. Лисенка.

557 *...за клопіт про мою статю...* — Ідеться про ювілейну статтю, присвячену М. Конопніцькій. У редакції журналу «Мир Божий» повідомили, що рукопис відіслали авторці відразу, як тільки ухвалили рішення статтю не друкувати.

558 *...«руку подать в минуту жизни трудную»...* — Перефразована цитата з поезій класика російської літератури *Лермонтова Михайла Юрійовича* (1814–1841):

И скучно и грустно! — и некому руку подать
В минуту душевной невзгоды...
(«И скучно и грустно...», 1840)

В минуту жизни трудную,
Теснится ль в сердце грусть,
Одну молитву чудную
Твержу я наизусть.
(«Молитва», 1839)

114. До М. І. Павлика
14 (27) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 370).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 97–99.*

559 *...несподівана, але добра комбінація з звісним кураторством.* — Ідеться про кураторство над архівом М. Драгоманова.

560 *Людина добре мені звісна (мужчина, а не жінка), а також і родині.* — Ймовірно, Леся Українка пише про К. Квітку.

561 *...не рахуючи на патріотизм «роботодавців»...* — Ідеться про патріотичні інституції — виділи, комітети, товариства.

562 *Ліді* — Л. М. Шишмановій.

115. До О. Ю. Кобилянської
14 (27) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 909).

Уперше скорочено надруковано у виданні: *Хрестоматія критичних матеріалів. Посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів / упор. С. М. Шаховський. Т. 3. Вид. 2-е, переробл. та доповн. К., 1949. С. 105.* Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 77–79.*

563 *Хтось зачав один драматичний етюд писати...* — Очевидно, ідеться про драматичну поему «Кассандра», робота над якою тривала до 5 травня 1907 р. (датування чистового й чорнового автографів — ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785–786). Уперше твір опубліковано 1908 р. («ЛНВ». 1908. Т. XLI. Кн. 1. С. 76–97; Кн. 2. С. 241–281).

564 *...один вже написаний...* — Згадано драматичну поему «Вавилонський полон».

565 *...треба щось Вороному послати...* — Ідеться про альманах «З-над хмар і з долин».

566 *...дрібні вірші підуть Чернявському...* — Згадано збірник «З потоку життя», упорядниками якого були М. Коцюбинський і М. Чернявський.

567 *...в Київ.* — Ідеться про збірник «На вічну пам'ять Котляревському», який готував до друку С. Єфремов.

568 *...инший збірник, не Єфремова...* — Літературно-художній альманах «Нова рада», виданий 1908 р. за редакцією М. Старицького, Олени Пчілки, Л. Старицької-Черняхівської, І. Стешенка

заходом Київського літературно-артистичного товариства. У збірник увійшло кілька творів Лесі Українки: драматична поема «Вавилонський полон», вірш «Ніобея» і драма «Блакитна троянда».

569 *Кассандра* — провісниця нещастя; у давньогрецькій міфології донька останнього троянського царя Пріама, яка отримала пророчий дар від закоханого в неї бога Аполлона. Дівчина не відповіла йому взаємністю, тому бог помстився: віщуванням Кассандри ніхто не вірив, до її трагічних пророцтв не прислухались, її висміювали і вважали божевільною. Передбачення провісниці здійснилося: її сім'я загинула, а Трою було зруйновано.

570 *Яку плату дістають професори...* — Ідеться про викладачів гімназій, яких у Галичині та на Буковині називали професорами.

116. До О. П. Косач (матері)

16 (29) березня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 210).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 286–288. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 458–460.

571 *...посилаю до того збірника, що ти і Людя видаєте.* — Згадано збірник «Нова рада».

572 *З передмовою і примітками до остатнього розділу збірника «На крилах пісень» я мала досить клопоту...* — Примітки та передмова до збірки вибраних творів «На крилах пісень» (Київ, 1904) не потрапили. У бібліотеці Лесі Українки збережено авторські робочі примірники книг «На крилах пісень» (Львів, 1893) та «Думи і мрії» з власноручними позначками поетеси та її виправленнями в тексті, зробленими під час підготовки до друку київського видання (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1261–1262).

573 *Обломовщина* — застій, апатія, стан бездіяльності та лінощів, притаманні героєві роману Івана Гончарова «Обломов».

574 *...тітка п[ана] Садовського...* — Тобто *Денковська* (з дому *Черкунова*) *Віра Трохимівна*.

575 *Черкунов Микола Трохимович* (1844–1905) — педагог, викладач географії у 1-й Київській гімназії, автор брошури «Великий океан, Японія і Корея як арена сучасних подій» (1904) та кількох підручників з географії.

576 *...ті питання, про які я пишу в папіному листі...* — Очевидно, ідеться про питання щодо планів Лесі Українки на майбутнє: письменниця хотіла після остаточного видужання отримати диплом про освіту за кордоном і влаштуватися на постійну роботу.

577 *Читала я звістку про вечер Шевч[енка] в Київі.* — Тобто замітку про літературно-музичний вечір пам'яті Т. Шевченка в Києві, яку опублікувала «Киевская газета» від 26 лютого (10 березня) 1903 р.

578 *Інстітут їх прикритий...* — Тоді досить часто практикували призупинення занять у закладах вищої освіти великих міст (Санкт-Петербурга, Москви, Києва тощо) у зв'язку із заворушеннями серед студентів.

579 *...гусів, довшу і коротшу.* — Тобто молодших дітей Косачів — Миколу та Ізидору.

117. До М. В. Кривинюка

26 березня (8 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 56).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 675–678.*

580 *А нове, відай, привезу сама.* — Очевидно, ідеться про зредагований Лесею Українкою текст видання Групи УСД.

581 *«Освобождение»* — двотижневий журнал-газета російської політичної опозиції в еміграції, виходив у Штутгарті й Парижі протягом 1902–1905 рр. за редакцією П. Струве. У рубриці «Письма из провинции» друкували дописи з різних міст Російської імперії.

582 *Тітка вже сама забула свій «секрет»...* — Ідеться про Олену Тесленко-Приходько, яка разом з Оксаною Косач мала намір їхати в Сан-Ремо через Прагу, однак згодом обрала іншу дорогу — через Відень і Мюнхен.

118. До К. Панькевич

27 березня (9 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1034).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Про літературу: поезії, ст., крит. огляди, листи / упоряд. О. К. Бабишкін. К.: Держлітвидав, 1955. С. 241.*

583 *...прислати мені Франка «В поті чола»...* — Ідеться про книгу Івана Франка «В поті чола. Образки з життя робучого люду» (Львів, 1890). Леся Українка замовляла збірку оповідань, щоб перекладати деякі з них для видавництва «Донская речь».

119. До О. Ю. Кобилянської

27 березня (9 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 910).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 158–159.*

120. До М. І. Павлика

28 березня (10 квітня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 371).

Відповідь на лист М. Павлика до Лесі Українки від 23 березня (5 квітня) 1903 р. (див.: *Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження / упор. О. Ф. Ставицький. К.: Наук. думка, 1984. С. 111–112*).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 462–464.*

584 *...та все-таки не моєю працею писаних.* — В автографі викреслено: «та все-таки [чужих] не моєю працею писаних».

585 *Куліш Пантелеймон Олександрович* (1819–1897) — український письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, перекладач, критик, редактор, видавець, автор першої української фонетичної абетки.

586 *...той архів...* — Тобто архів М. Драгоманова.

587 *Той, кого я маю на увазі...* — Очевидно, К. Квітка.

588 *Брошюрки Ваші таки пришліть.* — Імовірно, згадано праці адресата, видані впродовж останнього часу, серед них — «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)». Про ці брошури Леся Українка писала також у листі до М. Павлика від 4 (17) березня 1903 р.

121. До М. П. Косача та О. Є. Косач (Судовщикової)

3 (16) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 96). Поштова листівка із друкованим підписом «San Remo» та зображенням мосту на фоні будівель великого міста.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 66.

589 *Христос воскрес!* — У 1903 році Великдень святкували 6 (19) квітня.

122. До М. І. Павлика

4 (17) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 372).

Уперше надруковано з купюрою у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 66–67. Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи*: 1903–1913. С. 92–93.

590 *...при чималій опозиції з боку тих, що, здавалось би, не повинні бути в такій опозиції.* — Батьки Лесі Українки тоді не підтримали її планів щодо майбутнього навчання та працевлаштування за кордоном.

591 *Щістя (щісте)* — «щастя» (галицький діал.). Імовірно, цитата з листа М. Павлика.

592 *...не прошу і не просила у Вас ніякої «статістіки»...* — Ідеться про відомості щодо заробітної плати викладачів гімназій та орієнтовної плати за послуги репетитора в Галичині.

593 *Ковалевський Микола Васильович* (1841–1897) — громадський діяч, соратник і друг М. Драгоманова; довгий час опікувався фінансуванням українських видань за кордоном.

123. До Ф. В. Волховського

10 (23) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія*, 1971–1980. С. 298–301.

594 *...поки не виготовлю хоч на аркуш перекладу.* — Ідеться про переклад «Сказания о несправедливом царе...» Ф. Волховського.

595 *Маю помічника, що тепер ладить переклад «За веру, царя и отечество»...* — Згадано Оксану Косач, яка тоді перекладала оповідання В. Дмитрієвої «За веру, царя и отечество».

596 ...*мого приятеля і земляка, що вчиться в Празі*... — Тобто М. Кривинюка.

597 ...*ми з одного гурту*... — Ідеться про Групу УСД.

598 ...*той українець не написав, що у мене про Вас допитувався*... — Очевидно, С. Єфремов.

599 ...*пощипане значно жандармськими лапами за сей рік!* — Ідеться про арешт М. Мережинського (1902) і видавців брошур Групи УСД — Г. Гарматія та М. Ганкевича (1903).

600 ...*Ваш почерк чортам відомий*... — Леся Українка в листах часто «чортами» називала жандармів.

601 ...*напр[иклад] пражського*... — Тобто М. Кривинюка.

602 ...*того, що мав Вам зі Львова написати*... — Очевидно, С. Єфремова.

603 ...*мій брат (Ваш знайомий) і дві сестри бували в Європі*... — Ідеться про Михайла, Ольгу й Оксану Косачів.

124. До М. І. Павлика

11 (24) квітня 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 373).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 99.*

604 *Спасибі за брошюрку*... — Імовірно, ідеться про статтю М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)», що її автор надіслав Лесі Українці в Італію.

605 ...*поговоривши з Радою*... — Тобто з Аріадною Драгомановою.

606 ...*матір її*... — Згадано Л. М. Драгоманову.

607 *Дамоклів меч* (перен. — прихована небезпека) — фразеологізм, пох. від давньогрецької легенди, згідно з якою сиракузький правитель Діонісій I (V–IV ст. до н. е.) запропонував Дамоклу зайняти на один день престол. Фаворит вважав свого покровителя найщасливішою людиною у світі, тому Діонісій надав йому можливість осягнути істину в незвичний спосіб: на час бенкету посадив Дамокла на трон і наказав повісити на кінській волосині гострий меч над його головою, чим дав зрозуміти, що щастя повелителя — річ примарна.

125. До Ф. В. Волховського

26 квітня (9 травня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5).

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія, 1971–1980. С. 301–302.*

608 *...отримала звістку, що сестру арештували в Петербурзі.* — Ідеться про арешт Ольги Косач 12 (25) квітня 1903 р. напередодні іспитів у Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті. Сестру Лесі Українки звільнили приблизно 23 травня (5 червня) 1903 р., встановивши за нею «гласний» нагляд: згідно з приписом Ольга Косач вимушена була через кілька днів покинути Петербург і про всі свої переїзди повідомляти жандармерію.

609 *...написати до мого товариша...* — Тобто до М. Кривинюка.

610 *...залагожу Вам справи з газетами і книжками.* — Ідеться про передплату українських видань для Ф. Волховського.

611 «*Поступ*» — коломийська щотижнева газета, що виходила протягом 1903–1905 рр. та пропагувала ідеї Української національно-демократичної партії.

612 *Цегельський Лонгин Михайлович* (1875–1950) — український громадсько-політичний та державний діяч, журналіст, видавець, дипломат, юрист за фахом; тоді ініціатор студентських виступів і селянських страйків у Галичині (1901–1902), видавець брошури М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900), один із керівників Української національно-демократичної партії.

613 *...«Історія України» з соц[іал-]револ[юційного] погляду...* — Л. М. Цегельський — автор кількох резонансних брошур з історії України, зокрема «Русь-Україна і Московщина» (Львів, 1901), «Звідки взяли ся і що значать назви “Русь” і “Україна”?» (Львів, 1907). Очевидно, ідеться про підготовку до друку однієї з них (друге видання або першодрук).

614 *...я маю зладити історію селян під царями російськими...* — Ідеться про брошуру «Яке наше життя під московськими царями».

615 *Мазепа (Мазепа-Калединський (Колединський)) Іван Степанович* (1639–1709) — видатний український державно-політичний і культурний діяч, дипломат, гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній (1687–1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709).

616 *Петро I (Петро Олексійович Романов)* (1672–1725) — останній цар Великої, Малої та Білої Русі (упродовж 1682–1689 рр. «молодший» цар при регентші Софії Олексіївні, від 1696 р. єдинодержавний російський цар), перший імператор Всеросійський (від 1721 р.), реформатор, послідовник централізаторської політики обмеження політичної автономії України.

617 *Катерина II (Софія Авґуста Фредеріка Ангальт-Цербст-Дорнбурґ)* (1729–1796) — російська імператриця (1762–1796), вела політику знищення державності України, закріпачення селянства та русифікації.

126. До П. А. Косача

27 квітня (10 травня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 128).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 681–683.*

618 *Спасибі і за відношення до моїх питаннів...* — Ідеться про питання щодо подальших планів Лариси Косач навчатися за кордоном і проживати там, у своїх попередніх листах Леся Українка радилася з батьком із цього приводу.

619 *...Ліліна справа хутко поправиться...* — Ольга Косач тоді ще перебувала у в'язниці.

620 *Сестра моєї сусідки...* — Тобто К. Ф. Гассель.

621 *Гюгенен* — професор медицини, один із відомих швейцарських лікарів, спеціаліст із хвороб нервової системи.

622 *...свого постійного лікаря...* — Тобто К. Асвадурова.

623 *Звідти Оксана хоче на Граніцу...* — Граніца (Граніце), Броди (Гавличкув Брод і Угерський Брод), Тшебінь — залізничні станції в Чехії.

624 *Юра* — Ю. Тесленко-Приходько.

625 *Павлівка* — родовий маєток Байдаківських у Чернігівській губ., біля Мглина.

626 *...до Павла Фоміча...* — Ідеться про *Байдаківського Павла Хомича* (бл. 1853–?) — рідного брата М. Х. Байдаківської, дядька Н. Садовської; був кілька разів заарештований за участь у студентських заворушеннях та революційну пропаганду, деякий час мешкав у Києві (навчався в Київському університеті на медичному факультеті), Одесі, Парижі, близький приятель С. Подолинського.

127. До М. В. Кривинюка

30 квітня (13 травня) 1903 р. Сан-Ремо

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 57).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 683–684.*

627 *Чому Ви чекали аж ¾ року, щоб сказати мені, що я зле адресую свої листи?* — Попередні листи до М. В. Кривинюка Леся Українка надсилала на адресу: A Mr Michel Kriviniuk. Prague. Rue Taborska, 3. Chez Mr Joseph Novacek. Autriche. Конверт цього листа підписано по-іншому: Prague. Autriche. Ceske Politechnikum. Praha. Stud. Ing. M. Kryvyniuk.

628 *Тітка вже давно виїхала...* — Тобто Олена Антонівна Тесленко-Приходько.

629 *...сама подамся до Черновець...* — Ідеться про гостину в О. Кобилянської.

630 *Постараємось приїхати не в середу.* — Щосереди М. В. Кривинюк виїздив із Праги на лекції.

631 *Пошлю бажаний заголовок з дороги...* — Тобто заголовок брошури, названої згодом «Яке наше життя під московськими царями».

632 *Ну, може, вода погасить те горіння.* — Ідеться про можливість лікування гідропатією.

128. До О. Ю. Кобилянської

5 (18) травня 1903 р. Цюрих

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 942).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 159–160.*

633 *...комусь і так unmöglich буде до гідропатії братись.* — У згаданій картці Ольга Кобилянська повідомляла, що в їхньому новому помешканні в Чернівцях у Лесі Українки не буде можливості лікуватися водою, бо немає відповідного приміщення.

634 *Тут хтось того професора не застав...* — Згадано професора Гюгенена.

635 *На чиюсь адресу прийдуть книжки...* — Поетеса просила Наталію Садовську після свого виїзду надіслати в Чернівці книги, щоб бандероль прийшла саме тоді, коли їхня власниця буде в Кобилянських.

129. До М. В. Кривинюка

12 (25) травня 1903 р. Відень

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 59).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 687.*

636 *...товаришкою по віллі і курації...* — Тобто А. Ф. Гассель.

637 *...значить 28-го, у вівторок...* — Очевидно, помилка: ідеться про 28 травня 1903 р., четвер.

638 *Двірець* — вокзал.

639 *Від Лілі була картка з «волі».* — Тоді Ольга Косач ще перебувала під арештом, однак через свого ковельського приятеля *Міяковського Дмитра Варламовича*, який навідував її у в'язниці й назвався нареченим, надіслала згадану картку Ларисі Косач начебто з волі, щоб сестра даремно не хвилювалася.

130. До М. В. Кривинюка

15 (28) травня 1903 р. Відень

Бланк телеграми, надісланої на адресу М. Кривинюка. Подається за оригіналом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 58).

Датовано за нечітким поштовим штемпелем — W[ien], 28/5.

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 687.*

131. До О. П. Косач (сестри)

18 (31) травня 1903 р. Прага

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 343). На листівці є дописка М. Кривинюка: «Дуже був би рад, якби лист застав тебе вже на свободі. Цілую. М. Крив[инюк]».

Датовано за поштовим штемпелем — 31.V.1903. *Прага.*

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 464.

640 *В цій хаті чехи німецьких канцлерів вікном викидали.* — На поштівці зображено залу будівлі в Празі з написом «Bývv. kancelář král. mistoodržitelstvl. — 12» (Колишня канцелярія короля, уряду (чес.)).

132. До М. І. Павлика

27 травня (9 червня) 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 374).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 72–73.

641 *Дякую за позичку...* — Тобто за грошову позику (5 золотих ринських): лист написано на відрізному купоні переказу.

642 *...затираються прикрі львівські враження...* — Ідеться про враження від перебування у Львові, затьмарені складними взаєминами з І. Трушем, який демонстративно розірвав знайомство з Лесею Українкою, надіславши їй кілька листів відповідного змісту. Автографи без датування, пронумеровані адресаткою, з її припискою на другому листі разом із чернеткою відповіді художнику Лариса Косач згодом надіслала для ознайомлення М. Кривинюку. Нині автографи згаданих листів І. Труша зберігаються в Празі (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 61).

643 *Сестри Вашої ще не бачила.* — Ідеться про Павлик Анну Іванівну (1855–1928) — українську громадсько-культурну діячку, письменницю, активну учасницю жіночого руху в Галичині, сестру Михайла Павлика; тоді мешкала в Чернівцях.

133. До М. В. Кривинюка

29 травня (11 червня) 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 63).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 688–690.*

644 *...вона пише про якісь «дозволи».* — Ольга Косач писала в листі до Лесі Українки про поліційний дозвіл, який їй необхідно було отримати в Санкт-Петербурзі, щоб змінити місце проживання, вказане в матеріалах справи (Київ на Гадяч).

645 *...за лихий вплив на Раду...* — Аріадна Драгоманова тоді була заручена з Іваном Трушем.

646 *...«через нас» вона ходила до Павлика у Львові!..* — Між М. Павликом та керівництвом НТШ (зокрема М. Грушевським, І. Франком та В. Гнатюком) на ґрунті різних політичних уподобань виник конфлікт щодо політики товариства. І. Труш, який часто на замовлення НТШ виконував різні мистецькі роботи (наприклад, портрети), у цьому конфлікті став на бік членів виділу.

647 *...приглушену було українськими (київськими) впливами.* — 1900 р. І. Труш за кошти НТШ уперше їздив на Придніпрянську Україну, до Києва. Саме тоді художник познайомився з Лесею Українкою, її родиною, зокрема зі своєю майбутньою дружиною — Аріадною Драгомановою, та написав портрет поетеси.

648 Граф *Пінінський Леон* (1857–1938) — намісник Галичини (1898–1903), ректор Львівського університету, професор римського права, колекціонер і меценат. 1903 р. купив у Львові віллу Потуліцьких-Вишньовського, збудовану в кін. XIX ст. за проєктом відомого архітектора Яна Томаша Кудельського. У помешкання перевезли одну з найбільших тоді в Польщі колекцію творів мистецтва графа. Серед полотен був також портрет Лесі Українки, написаний І. Трушем 1900 р. на замовлення НТШ і придбаний намісником безпосередньо в автора. Після конфлікту, який розгорівся згодом і призвів до розриву між митцями, портрет повернули замовнику. За деякими джерелами І. Труш надав НТШ лише копію портрета Лесі Українки, оригінал лишився в Л. Пінінського (див.: *Кондаурова Г. Іван Труш у створенні портретної галереї Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Вісник НТШ: інформаційне видання / Світова Рада Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Львів, 2012. Ч. 47. С. 25–29*). Нині обидва полотна — портрет і авторська копія — зберігаються в Національному художньому музеї України та у Львівській галереї мистецтв.

649 *Ольга* — Тобто О. Кобилянська.

134. До І. І. Труша

3 (16) червня 1903 р. Чернівці

Подається за чернеткою листа, яку адресантка надіслала М. Кривинюку 6 (19) червня 1903 р. (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 60).

Відповідь Лесі Українки на три листи І. Труша, написані орієнтовно 20–23 травня (2–5 червня) 1903 р., коли поетеса зупинилась у Львові дорогою до Чернівців (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 692–694*).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 694–700.*

650 *Шкодую...* — У чорновому автографі викреслено: «[Вп. П.] Шкодую».

651 *...а просто, щоб до кінця кінчити...* — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «а просто тому, що звикла до кінця кінчати всі справи».

652 *...говорити, але тепер мушу...* — У чорновому автографі викреслено: «говорити, але [все ще] тепер мушу».

653 *Ясновельможний* – граф Л. Пінінський.

654 *...мого портрета в Тов[аристві].* — У чорновому автографі викреслено: «мого портрета в Тов[аристві], [за 1½ року ніяк не може дістатись, у Ясновельм. є, а в Тов. ні, хоч замовив його у Києві не Пін., а Тов.]».

655 *...нехай висять в українській громадській хаті.* — У чорновому автографі викреслено: «нехай висять в українській громадській хаті. [ми таки дійсне не знали, що нема ніякого портрета через 1½ року після його намалювання]».

656 *...я була тоді певна, що Ви б...* — У чорновому автографі викреслено: «я була тоді певна, що Ви б [таки]».

657 *...виконання вироку не Вам належить.* — У чорновому автографі викреслено: «виконання вироку не Вам належить. [а Раді і мені самій нарешті]».

658 *Мене дивує найбільше...* — У чорновому автографі викреслено: «Мене дивує найбільше [взагалі]»

659 *Пан професор* — М. Грушевський.

660 *...вимагати від мене, а хвалити їх...* — У чорновому автографі викреслено: «вимагати від мене, а хвалити їх [і радити вчащати до них]».

661 *...мене саму назвали раз в очі «одержимою» «Месії» Мержинського...* — Ідеться про С. Мержинського.

662 *...хотіли казати котерийні...* — У чорновому автографі викреслено: «хотіли казати [про кружкові, сальонові] котерийні». *Котерійний* — гуртковий; пох. від лат. *котерія* — партія, група осіб, яка переслідує якусь певну таємну мету.

663 *Чому Ви того не зробили, я не знаю.* — У чорновому автографі викреслено: «Чому Ви того не зробили, я не знаю. [я тоді говорила з переконання на основі тих фактів, які були мені тоді подані]».

664 *Статю Павл[ика] в «Руслані»...* — Ідеться про публікацію М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)».

665 *...Ви знайомі, напр[иклад], з пр[офесором] Антон[овичем]...* — У чорновому автографі викреслено: «Ви знайомі, напр[иклад], з пр[офесором] Антон[овичем] [ворогом всеї Драгоманівської і Косачівської родини]».

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) — український історик, археолог, етнограф, співорганізатор Київської

Громади, професор Київського університету (1878), член-кореспондент Російської АН (1901).

666 *...з иншими антідрагоманістами (бувшими і теперешніми) на Україні.* — У чорновому автографі викреслено: «з иншими антідрагоманістами (бувшими і теперешніми) на Україні. [До Шухевича і ми з мамою ходили, і його родину у себе приймали (його виступи проти Драгоманова загально невідомі), Колессу не виганяли з нашої хати, бо, правду кажучи, прийшлось би нам з таких самих причин силу людей та й, між иншим, і Вас вигнати після Вашого співробітництва в "Будочности", що остро "побивала" Драгом[анова], та після тих партійних пльоток про Вас, що мені видавали за правду у Львові]».

667 *Ні інквізітором моїх приятелів, ні їх ментором я ніколи не бажала бути...* — У чорновому автографі викреслено: «Ні інквізітором моїх приятелів, ні їх [педагогом] ментором я ніколи не бажала бути».

668 *...пріватні «чесноти» різних...* — У чорновому автографі викреслено: «пріватні "чесноти" [чужих] різних».

669 *...Ви даремне мені подаєте ціну медалі пр[офесора] Колесси...* — Ідеться про одного з братів Колесс. Очевидно, про *Колессу Олександра Михайловича* (1867–1945), українського громадсько-політичного діяча, літературознавця, мовознавця, дійсного члена НТШ з 1899 р., члена Української національно-демократичної партії. Тоді був професором Львівського університету (1898–1918), отримавши посаду, на яку в свій час претендував І. Франко.

670 *«Народ»* — громадсько-політичний часопис, що виходив раз на два тижні в Коломиї (1890–1895), офіційний орган Української радикальної партії (УРП); основу авторського колективу видання становили М. Павлик, М. Драгоманов та І. Франко.

671 *Кокорудз Ілля Федорович* (1857–1933) — український педагог, один із фундаторів української школи в Галичині, професор, дійсний член НТШ та «Просвіти», один із засновників товариства «Учительська громада»; приятель Івана Франка зі студентських років.

672 *...за «Народом» мала нагоду слідити уважно. Жадних об'єктивних доказів...* — У чорновому автографі викреслено: «за "Народом" мала нагоду слідити уважно. [Літературно-ідейних] Жадних об'єктивних доказів».

673 *Шухевич Володимир Осипович* (1849–1915) — український культурно-громадський діяч, етнограф, педагог, публіцист,

видавець, співзасновник та один із керівників багатьох громадських установ у Львові («Просвіта», «Руське (Українське) Педагогічне Товариство», «Руська Бесіда», «Боян», Музичне Товариство ім. Лисенка), дійсний член НТШ; дід головнокомандувача УПА генерала Романа Шухевича.

674 *...фактичного доказу Вашої некультурности, товариської грубости до мене, деспотичного відношення до Ради...* — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «фактичного доказу Вашої некультурности [взагалі], товариської [нетолерантної] грубости до мене, деспотично[ї] [неповаги] відношення до Ради».

675 *...поки не допевнюся об'єктивно, що варто порвати...* — У чорновому автографі викреслено: «поки не допевнюся об'єктивно, [а не з ґречности, "взглядів" на когось] що варто порвати».

676 *...від кого я не чула повторяння...* — У чорновому автографі викреслено: «від кого я не чула [особистого] повторяння».

677 *...моїм небуванням у його сестри...* — Згадано А. Павлик.

678 *...проти деяких його приятелів...* — У чорновому автографі викреслено: «проти деяких його приятелів [як взагалі не розписував мені, з ким він мене лишає]».

679 *Мені ж, у всякім разі, легше...* — У чорновому автографі викреслено: «[Тому] Мені ж, у всякім разі, легше».

680 *...відносини родини Драгом[анових] до Павлика можуть мати і ширші, громадські наслідки...* — Ідеться про те, що конфлікт між родиною Драгоманових і М. Павликом може негативно вплинути на подальшу долю публікації матеріалів із архіву дядька Лесі Українки.

681 *...річеве слово в сій справі.* — У чорновому автографі викреслено: «річеве слово в сій справі. [Я не зношу інтриґ і шепотіння по кутках та по сальонах про поважні, а як для кого то й трагічні речі. Ваші напади на Павлика поселили драму в душі Л. М., час уже тій драмі дати такий чі инший фінал, і я про те постараюсь]».

682 *...не писали ні Лілі, ні Кр[ивинюкові] про Ваше відношення до них («безвзглядність» і т. д.), і згадала про се в листі до Кр[ивинюка]...* — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «не писали ні Лілі, ні Кр. [самому] про Ваше відношення до [нього і Лілі] них («безвзглядність» і т. д.), і згадала про се в листі до [нього] Кр.».

683 *...демонстративним поводінням супроти мене.* — У чорновому автографі викреслено: «демонстративним [іґноруючи] поводінням супроти мене [в їх присутности]».

684 *...я не буду нікому розказувати...* — У чорновому автографі первісний варіант рядка: «я не буду розказувати [Раді, не перекажу і Вам, і осіб не назову]».

685 *...в хаті Драгоманових буватиму...* — У чорновому автографі викреслено: «в хаті Драгоманових буватиму [поки мені виразно того не заборонять її теперішні господині]».

686 *...в залежности єдино від її бажання.* — У чорновому автографі викреслено: «в залежности єдино від її бажання. [Поражу і поможу їй, коли вона схоче, об'єктивно (безпартійно і безкотерийно) розібрати справу відношення різних людей до ідейної і літературної спадщини її батька, а може, пізніше вона поможе мені в тому більше, ніж я їй.]».

687 *З Вами ж я ще, може, говоритиму...* — У чорновому автографі викреслено: «З Вами ж я ще, може, [змагатимусь і зострінуся] говоритиму».

135. До О. С. Маковея

3 (16) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 959).

Уперше надруковано у виданні: *Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеєм з додатком листів Олени Пчілки та власних споминів про побут Лесі Українки в Чернівцях / В. Сімович. Львів: Хортиця, 1938. С. 36.*

688 *Гарбуз-гора (Гарбузова)* — неофіційна назва Габсбурзької гори в Чернівцях, де було розміщено резиденцію митрополитів (нині — Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича).

689 *Ольга* — О. Кобилянська.

690 *Брати її* — Юліан та Володимир Кобилянські.

136. До Ф. В. Волховського

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5). Автограф французькою мовою, переклад (із незначними редакторськими виправленнями) подано згідно з публікацією: *Листи Лесі Українки до Ф. Волховського / примітки і підгот. текстів Т. Борисюк і О. Дуна. Слово і час. 1991. № 5. С. 46–48.*

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка. 1871–1971: зб. праць на 100-річчя поетки. Філядельфія*, 1971–1980. С. 302–305.

691 *L'organe du parti national-démocratique n'a pas consenti á l'echange...* (Орган національно-демократичної партії не погодився на обмін...) — Ідеться про часопис «Діло».

692 *Mr. Daszynski* (п. Дашинський) — *Дашинський Ігнацій* (1866–1936) — журналіст, редактор кількох часописів («Сила», «Робітник», «Вперед», «Підйом»), політичний діяч, співзасновник Робітничої партії (1892 р. перейменовано в Соціал-демократичну партію Галичини); тоді обраний до Державної ради від краківського округу (1900).

693 *Mr. Breiter* (п. Брайтер) — *Брайтер Ернест Теодор* (1865–1935) — польський політичний діяч, публіцист, член Української Національної Ради ЗУНР і Державного Секретаріату ЗУНР, єдиний польський політик, який підтримав ідею незалежності України, через що зазнав переслідувань у Польщі й вимушений був емігрувати; тоді посол віденського парламенту від Галичини.

137. До К. Панькевич

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1035).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 465.

694 *...ім'я Вам скаже д[обродій] Гнатюк...* — В автографі викреслено (густо замальовано) прізвище та ім'я отримувача. Очевидно, ідеться про Ф. Волховського.

695 *...всі 3 збірн[ики]...* — Імовірно, ідеться тільки про поетичні збірки Лесі Українки: «На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки».

138. До М. І. Павлика

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 376).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип.* 3. С. 101–102.

696 *У Поп[овича] була...* — Ідеться про родича Юрія Федьковича по материнській лінії — *Поповича Омеляна Олександровича*

(1856–1930), громадсько-політичного діяча Буковини кінця XIX — першої чверті XX ст., українського педагога, публіциста; тоді мешкав у Чернівцях, працював референтом народних шкіл Герцогства Буковина. Леся Українка зверталася до нього на прохання М. Павлика, який займався пошуками особистої книгозбірні та рукописів Ю. Федьковича для видання його праць у Львові.

Федькович Осип-Юрій Адальбертович (1834–1888) — український письменник, почесний член НТШ, редактор газети «Буковина» протягом 1885–1888 рр.

697 «*Народний Дім*» — українське товариство в Чернівцях, засноване 1875 р.; тоді центр українського життя на Буковині.

698 *Шкільні матерьяли Федьк[овича]...* — Можливо, ідеться про публікації Ю. Федьковича з питань шкільної освіти.

699 *Статя Ваша з «Рус[лана]»...* — Тобто стаття М. Павлика «М. Драгоманов, “високий рівень” українства та “нова ера” (Лист у редакцію “Руслана”)».

700 *Людмила Михайлівна* — Л. М. Драгоманова.

701 *Крушельницька Соломія Амвросіївна* (1872–1952) — українська оперна співачка, педагогиня; приятелька І. Франка та М. Павлика.

702 *...хто мусить мати доступ до діла...* — Ідеться про видання матеріалів із архіву М. Драгоманова.

703 *Елаборат* (від лат. *розробляти*) — виконана праця, здобуток, обширне й систематичне опрацювання якоїсь теми.

704 *Стоцький* — С. Й. Смаль-Стоцький.

139. До М. В. Кривинюка

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 65).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 691–692.*

705 *Посилаю Вам «Трушіаду»...* — Ідеться про автографи листів І. Труша до Лесі Українки та чернетку відповіді письменниці.

706 *...пришлете просто на Сирець.* — Тобто Драгомановим, які влітку жили в передмісті Києва, на Сирці (нині — житловий масив столиці України).

707 *...удостоїла в[ельми]п[оважного] артиста...* — Ідеться про І. Труша. Очевидно, походить зі статті І. Франка «Малюнки Івана Труша», у якій, характеризуючи творчість художника, автор писав: «І. Труш — артист зовсім нового у нас типу, далекий від

всякої артистичної циганерії і псевдогеніальної зарозумілості. Се чоловік серйозний, що ненастанно працює над собою, пристрасно шукає краси і правди і силкується розширити обсяг своєї штуки» («ЛНВ». 1900. Т. 9. Кн. 2. С. 59–63).

708 *Книжок з С[ан-]Ремо...* — Згадано бандероль із книгами, які Н. Садовська мала надіслати на адресу О. Кобилянської в Чернівці після від'їзду Лесі Українки.

709 *Зате «панна Стефця» (креатура Гр[ушевського]) іґнорувала мене демонстративно...* — Ідеться про племінницю дружини М. Грушевського — *Левицьку-Калитовську Стефанію Олександрівну* (1878–1917), яка до одруження мешкала в родині Грушевських у Львові та працювала бібліотекаркою НТШ. *Креатура* (походить від лат. *створіння*) — ставленик впливової особи, слухняний виконавець її волі.

140. До М. В. Кривинюка

6 (19) червня 1903 р. Чернівці

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 62). Дописка Лесі Українки на переадресованому М. Кривинюку листі А. Ляхоцького (Кузьми) без датування.

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 700.*

710 *Прошу Вас відповісти на сей лист...* — У листі А. Ляхоцький подав перелік видань М. Драгоманова, що лишилися на складі в Женеві, та просив сприяння щодо їх розповсюдження в Галичині та Росії.

141. До М. І. Павлика

18 червня (1 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 375). Задля конспірації написано без вживання жодних імен осіб, про яких ідеться. На цьому листування Лесі Українки з М. Павликом перервалося на три з половиною роки — до зими 1907 р.

Проживаючи в межах Російської імперії, Леся Українка в основному використовувала для датування юліанський календар.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 99–101.*

711 *Вам дехто трохи попсував шанси...* — Ідеться про І. Труша та його вплив на родину Драгоманових.

712 *Пані* — Л. М. Драгоманова.

713 *...слабістю своєї кузіни...* — Згадано П. М. Нестроєву.

714 *...дуже томить і нервує Ваших приятельок...* — Тобто Людмилу Михайлівну й Аріадну Драгоманових.

715 *Властителям матеріялів...* — Шишмановим.

716 *Про можливість архіву у Л[ьво]ві...* — Тоді обговорювали можливість подальшого зберігання архіву М. Драгоманова у Львові, зокрема в НТШ.

717 *Проти перенесення (що проектує молодіж)...* — Ідеться про перепоховання тіла М. Драгоманова.

718 *...з огляду на карієру сина.* — Згаданий *Драгоманов Світозар (Зоря) Михайлович* (1884–1958) — двоюрідний брат Лесі Українки; тоді закінчував київську гімназію та планував вступати в Київський політехнічний інститут імператора Олександра II (1904).

719 *...формальна умова від старшої дочки...* — Лідія Михайлівна з чоловіком і сином мешкали в Софії, тому для них формальний дозвіл про перепоховання тіла М. Драгоманова й обговорення умов зберігання його архіву не мали б жодних наслідків.

720 *...тих гусей, серед яких, може, прийдеться жити молодшій дочці.* — Ідеться про Аріадну Драгоманову та її майбутній переїзд до Львова.

721 *Пленіпотенція* — повноваження діяти в справі певної особи чи держави, доручення.

142. До М. В. Кривинюка

18 червня (1 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 64).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 701–703.*

722 *Пан артист* — І. Труш.

723 *І[вана] М[атвійовича] я змогла бачити тілько перед виїздом...* — Ідеться про І. Стешенка.

724 *...наслідків всякої пакості.* — Тобто арешту й тюрми.

725 *Зіньків* — містечко на Полтавщині, за 36 км від Гадяча (нині — один із адміністративних центрів Полтавської обл.).

726 *Микось насоложується «безформенним» станом.* — Навесні 1903 р. Микола Косач закінчив київську гімназію і готував документи для вступу в Київський політехнічний інститут імператора Олександра II.

727 *Панькевич Юліан Іванович* (1863–1933?) — львівський художник, 1903 р. за ініціативою та підтримкою І. Франка їздив до Києва; чоловік співробітниці книгарні НТШ у Львові К. Панькевич. В останні роки життя, покинувши родину, мешкав у Харкові, де помер за нез'ясованих обставин улітку 1933 р. (деякі дослідники називають 1934 або 1935 рр.).

143. До І. Я. Франка

19 червня (2 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1620. С. 523–529).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 288–290. Українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 465–467.

728 *По одному примірнику вже напевне отримаєте...* — Кожне оповідання І. Франка російською мовою («Сам виноват», «Хороший заработок», «К свету!») друкували окремою книгою. Крім того, на обкладинках інших видань «Донской речи» анонсували вихід іще кількох перекладів Лесі Українки цього самого автора, однак їх так і не було опубліковано начебто через окремі антисемітські висловлювання в текстах І. Франка («Ріпник», «Слимак»).

729 *Передайте мій привіт п[анам] Грушевським...* — Ідеться про Михайла Сергійовича Грушевського, його дружину, *Грушевську* (з дому *Вояківську*) *Марію-Іванну Сильвестрівну* (1868–1948), та доньку Катерину.

730 *Ваші свояки тепер мешкають у нас...* — Тобто родина Трегубових, із якими багато років приятелювали Косачі; улітку 1903 р. в Зеленому Гаю відпочивали Є. К. Трегубов із дружиною та донькою Катериною.

731 *...окрім старшого сина.* — Згаданий Ілля Єлисейович Трегубов.

144. До О. Ю. Кобилянської

19 червня (2 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 911).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип.* 1. С. 160–162.

732 *...і тут не дають спокою з тою справою.* — Ідеться про розрив із І. Трушем та його наслідки.

733 *Якби не близькі люде...* — Тобто Драгоманови.

734 *Нехай би хтось комусь матеріяли слав...* — Лариса Косач залишила деякі свої рукописи в О. Кобилянської, аби та згодом надсилала їх частинами в Зелений Гай і Київ. Окремі з них зберігалися в Чернівцях до 1938 р., потім О. Кобилянська передала їх НТШ.

735 *...хтось і «Землю», і оповідання дрібні дозволив...* — Улітку 1903 р. Леся Українка, отримавши дозвіл від О. Кобилянської та В. Стефаника, перекладала російською мовою їхні новели для видавництва «Донская речь»; доля цих рукописів невідома.

736 *...переслати чийсь лист до Стефаника...* — У листі до В. Стефаника письменниця, очевидно, просила дозволу на переклад його новел.

737 *Я бачила брата...* — Леся Українка бачилася з братом Михайлом востаннє в Києві 7–8 (20–21) червня 1903 р., майже за 4 місяці до його смерті.

738 *Хоткевич Гнат Мартинович* (1877 (1878) — 1938) — український театральний і громадсько-політичний діяч, письменник, перекладач, історик, бандурист, композитор, мистецтвознавець, етнограф, педагог, залізничний інженер за фахом (1901 р. розробив власний проєкт дизельного потяга). У часи сталінських репресій засуджений до розстрілу за «шпигунство на користь Німеччини», вирок виконано 8 жовтня 1938 р.

Тоді мешкав у Харкові, мав намір надрукувати повість О. Кобилянської «Земля», однак задум не реалізував.

739 *...в интересах «закордонних писателів, до яких має честь сам належати»...* — Усі три видані до 1903 р. збірки Лесі Українки («На крилах пісень», «Думи і мрії», «Відгуки») вийшли за межами Російської імперії.

740 *...як буде хтось до Липи писати...* — Тоді І. Липа збирав матеріали до альманаху «Багаття» (Одеса, 1905), куди увійшли твори І. Франка, Панаса Мирного, О. Кобилянської, О. Маковея, Б. Грінченка та ін.

Липа Іван Левкович (Львович) (1865–1923) — український громадсько-політичний і державний діяч, письменник, співзасновник таємного товариства «Братство тарасівців» (Полтава, 1891), лікар за фахом; тоді мешкав у Одесі, де організував видавництво «Одеська літературна спілка».

145. До Ф. В. Волховського

22 червня (5 липня) 1903 р. Зелений Гай

Подається мовою оригіналу за автографом, який зберігається в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті у США (Фонд 5). Автограф англійською мовою, переклад (із незначними редакторськими виправленнями) подано згідно з публікацією: *Листи Лесі Українки до Ф. Волховського / примітки і підгот. текстів* Т. Борисюк і О. Дуна. *Слово і час*. 1991. № 5. С. 48.

Уперше опубліковано у виданні: *Невідомі листи Лесі Українки / підгот. текстів і передмова редакції. Леся Українка*. 1871–1971: *зб. праць на 100-річчя поетки*. Філядельфія, 1971–1980. С. 305.

741 ...*your business is not to be regulated before autumn* (*Вашу справу неможливо залагодити ще до осені*)... — Очевидно, у листі Ф. Волховського йшлося про запрошення Лесі Українки та її однодумців до участі в одному з закордонних видань, співробітником якого він був.

742 *You can adress You to my friend in L.* (*можете писати на адресу мого приятеля у Л[ьвові]*)... — Ймовірно, ідеться про В. Гнатюка.

146. До М. В. Кривинюка

1 (14) липня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 73).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 706.

743 ...*сподіваний ультіматум вже поставлений*... — Очевидно, ідеться про ультиматум І. Труша, поставлений А. Драгомановій.

147. До Б. Д. Грінченка

6 (19) липня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом, який зберігається в Національному музеї літератури України (КН-18392, Р-1496).

Уперше надруковано у виданні: «*Радянське літературознавство*». 1965. № 6. С. 80.

744 ...*позичити мені на місяць «В поті чола» Франка*. — Навесні 1903 р. Леся Українка, плануючи перекладати російською мовою оповідання І. Франка, хотіла придбати збірку «В поті чола»

в книгарні НТШ, однак, очевидно, згадане видання зі Львова їй не надіслали.

745 *...дайте сю книжку моєму братові...* — Можливо, ідеться про Миколу Косача.

148. До І. Я. Франка

14 (27) липня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 45–46).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 67–68.*

149. До І. Я. Франка

1 (14) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1620. С. 545–554).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 290–294. Українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 469–471.

746 *Просить мій видавець з фірми «Донская Речь»...* — Імовірно, ідеться про М. Є. Парамонова.

747 *З огляду на остатні події в Кишиньові...* — Згадано один із найвідоміших єврейських погромів у Російській імперії: протягом 6 (19) — 7 (20) квітня 1903 р. в Кишиневі загинуло 49 осіб, понад 500 людей було поранено, пошкоджено понад третину всіх будинків міста. Ця подія тоді мала великий резонанс у Росії та Європі.

748 *...видавництва відносяться дражливо до таких положень...* — Восени 1903 р. М. Парамонов листовно радився з письменником і журналістом В. Г. Короленком щодо можливості друку оповідань І. Франка в перекладі Лесі Українки, у відповідь митець визнав недоцільність їхньої публікації з огляду на останні події в Кишиневі (див.: *Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наукова думка, 1992. С. 373*).

749 *Крушеван Павло Олександрович* (1860–1909) — російський публіцист, журналіст, редактор чорносотенної газети «Бессарабець»; на думку багатьох сучасників Лесі Українки, саме його публікації спровокували Кишинівський погром 1903 р.

750 *Опінія* — думка.

751 *...буваєте в хаті одного, щоб одвідати другу...* — 1903 р., повертаючись із Сан-Ремо, Леся Українка зупинялась на кілька днів у Львові в помешканні М. Павлика, де її відвідав І. Франко.

752 *Молодіж та має сеї осени видати маленький збірник...* — Альманах, серед ініціаторів видання якого була сестра Лесі Українки Ольга Косач, із невідомих причин не вийшов.

150. До О. Ю. Кобилянської

2, 10 (15, 23) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 912).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 294–295. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи*: 1903–1913. С. 150–153.

753 *Хтось уже дожидає когось так!* — Востаннє Леся Українка та О. Кобилянська бачилися 6 (19) червня 1903 р., подруги продовжували листування до 1913 р.

754 *...звідати Полтаву з нагоди відкриття пам'ятника Котляревському...* — Урочисте відкриття першого в історії пам'ятника українському діячеві, *Іванові Петровичу Котляревському* (1769–1838), перетворилося в Полтаві 30 серпня (12 вересня) 1903 р. на велику національну акцію, на якій були присутні численні діячі української інтелігенції та культури: Христина Алчевська, Микола Аркас, Дмитро Багалій, Сергій Єфремов, Леонід Жебуньов, Надія Кибальчич, Михайло Комаров, Мусій Кононенко, Михайло Коцюбинський, Микола Лагодинський, Микола Лисенко, Панас Мирний, Олександр Олесь, Олена Пчілка, Юліан Романчук, Василь Сімович, Василь Стефаник, Кирило Студинський, Леся Українка та інші. Нині монумент, споруджений до цієї події в Полтаві на громадські кошти, розташований на своєму первинному місці — на бульварі Котляревського (до 1908 р. — Протопопівський бульвар).

755 *Новоселиця* — місто на Буковині; до 1918 р. біля нього знаходився потрійний стик кордонів Румунії, Російської та Австро-Угорської імперій.

756 *...хто тоді їх всіх там буде глядіти?* — Кобилянські вели домашнє господарство самостійно, не маючи змоги наймати служницю.

757 *...стала клином між мною і кревними...* — Тобто між Лесею Українкою та Драгомановими.

758 *Маринарка* — невеличке морське судно, флот.

759 *...великі страйки і розрухи, як і скрізь на полудні Росії.* — У липні-серпні 1903 р. загальний страйк у Російської імперії охопив майже всю Україну.

760 *Тепер от зараз напише заміточку...* — Тема та зміст цієї публікації Лесі Українки досі невідомі.

761 «*Ruthenische Revue*» (1903–1905; з 1906 р. — «Ukrainische Rundschau») — український художній і громадсько-політичний журнал, виходив німецькою мовою у Відні під егідою Українського національного комітету в Львові й за ініціативи Р. Сембратовича; тоді тематику публікацій формували з огляду на редакційну політику — розбудовувати інформаційне поле між українцями та іншими європейськими народами, задля цього у виданні публікували матеріали про культурне та політичне життя України, твори українських письменників та статті про них.

762 *...бо хтось знов згубив і забув адресу.* — В автографі викреслено: «бо хтось знов згубив і забув адресу. [Хтось би дуже хотів, щоб та заміточка якось дісталась в передрук до видань ганноверських і тих, що друкуються Platt-Deutsch'ем, чи не міг би Сембр. якось того сягти, бо хтось туди жадних доріг не знає]».

763 *...матиму тут гості...* — Очевидно, ідеться про К. Квітку, який мав приїхати до Гадяча, щоб супроводжувати Лесю Українку на Кавказ.

764 *Хтось заміряє виїхати на зиму на Кавказ...* — У вересні 1903 р. письменниця виїхала на зиму в Тифліс.

765 *...чому хтось їй нічого до збірника не присилає?* — Згадано збірник «Нова рада».

151. До І. Я. Франка

9 (22) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1635. С. 47–48).

Датування уточнено й виправлено. В автографі — 9 (21) серпня 1903 р. Очевидно, помилка в розрахунку дати за новим стилем.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1.* С. 71–72.

766 *...про зміни в перекладах...* — Ідеться про переклади російською мовою оповідань І. Франка для видавництва «Донская речь».

767 «*Мовчання — знак згоди*» — крилатий вираз, походить із комедії «Євнух» римського драматурга Теренція (185–159 до н. е.): «Хто мовчить, той достатньо схвалює».

152. До О. І. Горбачевської

11 (24) серпня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1580). Під привітанням — підписи Лесі Українки, її сестер (Ольги, Оксани, Ізидори) та М. Кривинюка.

Листівку датовано за григоріанським календарем, про що свідчить поштовий штемпель — *Гадяч*, 11.VIII.1903. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. поштівку датовано, очевидно, помилково 24 серпня (6 вересня) 1903 р.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 475.

768 *Горбачевська* (в одруженні *Костів*) *Ольга Іванівна* (1883–1954) — приятелька М. Кривинюка, Лесі Українки та її сестер, тоді перебувала в містечку Ронсперг (нині — Побежовіце, Чехія); донька *Горбачевського Івана Яковича* (1854–1942) — українського професора медицини, громадсько-політичного та освітнього діяча, дійсного члена НТШ, кандидата на Нобелівську премію з фізіології та медицини (1911), першого етнічного українця, який став міністром охорони здоров'я Австро-Угорщини (1917–1918); 1903 р. був ректором Карлового університету в Празі.

769 [*Набережная*]... — Слово «Набережная» надруковано на листівці з краєвидом Дніпра (Издание фотографа Д. Маркова, Крещатик. № 29). Далі текст дописано рукою Лесі Українки.

153. До М. В. Кривинюка

3 (16) вересня 1903 р. Зелений Гай

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 66).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 713–714.

770 ...*Вам кореспонденції за сей час назбіралось.* — Ідеться про листи, які надійшли М. Кривинюку в Зелений Гай після його виїзду; Леся Українка пересилала їх адресатові.

771 *Я дещо і в Полтаву возила...* — Напередодні, 30 серпня (12 вересня) 1903 р., Леся Українка разом із матір'ю їздила в Полтаву на відкриття пам'ятника І. Котляревському.

772 *Діла головні я урядила наполовину тілько...* — Імовірно, ідеться про конфлікт із І. Трушем та взаємини з родиною Драгоманових. Леся Українка сподівалася, що остаточного розриву з близькими їй людьми не буде.

773 *...зібрати силу до дальшої дороги.* — Тобто через Київ та Одесу в Тифліс.

774 *...знаходиться один несподіваний попутчик...* — Ідеться про К. Квітку.

775 Ф. — Докладніших відомостей немає, особу не встановлено.

154. До О. П. Косач (сестри)

13–14 (26–27) вересня 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 344).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 88–90.

776 *Тифліс* — офіційна назва міста *Тбілісі* до 1936 р.; нині — столиця Грузії.

777 *Батумі* — місто в Грузії, розташоване на південно-східному узбережжі Чорного моря, кінцевий пункт Грузинської залізниці та Кримсько-Кавказької пароплавної лінії.

778 *З виданням нашим хто зна, як буде...* — Ідеться про збірник українських народних пісень, який планували видати Леся Українка та К. Квітка.

779 *Постарайся за П[авлика] серед петербуржців, я вже серед инших постаралась...* — Тоді Леся Українка та Ольга Косач опікувалися збором коштів для винагороди М. Павлику за роботу над виданням матеріалів з архіву М. Драгоманова (див.: *Українка Леся. Лист до М. Павлика від 18 червня (1 липня) 1903 р.*).

155. До О. П. Косач (матері)

6 (19) листопада 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 211).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 474–475.

780 *...ніколи не було мені так трудно писати листи, як тепер...* — 3 (16) жовтня 1903 р. в Харкові помер старший брат Лесі Українки — Михайло Петрович Косач.

781 *...в ті часи втрат, які я давніше пережила.* — Леся Українка згадує про смерть найближчих для неї людей — М. П. Драгоманова (1895), Є. І. Драгоманової (1895), С. К. Мержинського (1901).

782 *Маня — Биковська* (в одруженні *Бєляєва*) *Марія Михайлівна* (1871–1930-ті); тоді, проживши кілька років у Маньчжурії (нині ця територія розділена між Росією та Китаєм), оселилася з чоловіком у Тифлісі (Тбілісі), винаймаючи помешкання в родичів.

783 *...мій найближчий друг...* — Тобто К. Квітка.

156. До М. В. Кривинюка

12–13 (25–26) листопада 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 68).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 718–720.

784 *...я отримала звістку (пізніше від всіх!) про наше родинне горе...* — Ідеться про смерть Михайла Косача.

785 *...Ваші річі я дала Стефаникові...* — Зустріч Лесі Українки та В. Стефаника відбулася в Полтаві, коли відкривали пам'ятник І. Котляревському.

786 *Данилович Северин Теофілович* (1860–1939 (за деякими джерелами 1931 або 1942)) — український громадсько-культурний і політичний діяч, публіцист, адвокат за фахом; швагро В. Стефаника.

787 *...моя «кітайська» товаришка...* — Тобто М. Биковська-Бєляєва.

788 «Донці» — співробітники редакції «Донская речь».

789 *Приятель і приятелька виручали...* — Згадано К. Квітку та М. Биковську-Бєляєву.

790 *Про тутешні ширші події, либонь, знаєте.* — Члени вірменської соціал-демократичної партії, які відкрито проголошували терористичні методи «засобами самооборони, революційної агітації і зброєю боротьби проти шкідливої діяльності влади», 14 (27) жовтня 1903 р. здійснили замах на головнокомандувача російської армії на Кавказі князя Голіцина, якого вони вважали відповідальним за політику конфіскації майна вірменської церкви. Голіцина, який чекав нападу, було тільки поранено.

791 *...як колись Вам після Мінська...* — М. Кривинюк підтримував Лесю Українку в Мінську, коли помер С. Мержинський.

792 *Дід* — конспіративне ім'я М. Павлика.

793 *...мені нічого не пишуть ті, що обіцяли.* — Можливо, ідеться про кошти, які збирали для винагороди М. Павлику за роботу з упорядкування й підготовки до друку матеріалів М. Драгоманова.

794 *...«Schlagende Wetter» (по-німецьки)...* — Згадано драму М.-Є. Делле Ґраціє «Газ копалень» (нім., 1900), переклад твору російською мовою «Углекопы» було опубліковано 1903 р. в Харкові.

157. До М. В. Кривинюка

13 (26) листопада 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 69).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 720.*

795 *От халепа, дорогий Михалю, з тою книжкою.* — Ідеться про книгу М.-Є. Делле Ґраціє «Schlagende Wetter».

158. До Б. Д. Грінченка

25 листопада (8 грудня) 1903 р. Тбілісі

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-8862, М-272).

Уперше надруковано у виданні: *«Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 80–81.*

796 *...подякувати Вам за дарунок...* — Ідеться про авторський примірник поетичної збірки Б. Грінченка «Писання. Т. 1» (Київ, 1903).

797 *Велике горе, що впало раптом, як грім з ясного неба, на нашу родину...* — Смерть Михайла Косача.

798 *Мій щирій привіт Вашій дружині і дочці.* — Згадано Грінченко (з дому Гладиліну) Марію Миколаївну (псевдоніми М. Загірня, М. Чайченко, М. Доленко; 1863–1928), українську письменницю, перекладачку, педагогиню; та Грінченко Анастасію Борисівну (1884–1908) — українську письменницю, перекладачку, публіцистку, тоді навчалася на філософському факультеті Львівського університету.

159. До А. Ю. Кримського

2 (15) *грудня 1903 р. Тбілісі*

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 448).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 295–298. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 475–477.

799 *...отримала Вашу книжку про семітізм...* — Очевидно, ідеться про одну з виданих 1903 р. наукових праць А. Кримського — «Лекции по истории семитских языков, читанные в 1901–1902 акад. году» або «Семитские языки и народы. Т. Нельдеке в обработке А. Крымского (С участием П. К. Коковцева)».

800 *...одна моя товаришка з дитячих літ...* — Тобто М. Биковська-Бєляєва.

801 *Се я посилаю Вам свої нові вірші...* — Ймовірно, ідеться про апокриф «Що дасть нам силу?» (цикл «Триптих»), роботу над яким було завершено восени 1903 р.

802 *...сей інтерес не зник для мене і тепер.* — У цей період Леся Українка працювала над новим твором — поемою «Одно слово» (первісний заголовок «Чужий»). Письменниця кілька разів зверталася до А. Кримського з питанням щодо слова «воля» в якутській мові, однак із якихось невідомих причин відповіді не отримала. Коли 1906 р. твір було вперше надруковано в журналі «Вільна Україна» (Санкт-Петербург) із підзаголовком «Оповідання старого якута», А. Кримський публічно відгукнувся на поему рецензією «Критично-філологічні уваги про ложки дьогтю в бочках меду» («*Нова громада*». 1906. № 7. С. 105–112), у якій зазначив, що в якутській мові слово «воля» є. Очевидно, під впливом цього зауваження Леся Українка, видаючи поему окремою книгою (Київ, 1908), змінила слово «якута» на «тубільця» — «Одно слово (Оповідання тубільця з півночі)».

803 *...подяку за рекомендацію до п[ана] Завад[сь]кого.* — Можливо, ідеться про *Завадського Михайла Ромуальдовича* (*Ромуловича*) (1848–1926) — педагога, мовознавця, етнографа, засновника першого українського педагогічного журналу «Педагогический Вестник»; тоді мешкав на Кавказі, від 1901 р. займав посаду попечителя Кавказького навчального округу і сприяв розвитку хорового мистецтва та оркестрового музикування.

804 *Фонограф* — перший в історії пристрій для запису та відтворення звуків. 1908 р. К. Квітка та Леся Українка використовували його для документування кобзарського мистецтва.

805 *Палієв (Паліашвілі) Захарій Петрович* (1871–1933) — чільний представник грузинської класичної музики, композитор, педагог, приятель К. Квітки; тоді вони разом відвідували хоровий гурток залізничників Тифліса.

806 «*Кавказский вестник*» (1900–1905) — щомісячний науково-літературний журнал, виходив у Тифлісі (з 1903 р. з перервами).

807 *...з чужини на чужину!* — Тоді А. Кримський мешкав у Москві.

1904

160. До О. Є. Судовщикової-Косач

25 грудня 1903 р. (7 січня 1904 р.). Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 97).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 477.

808 *Чи тітка ще з вами?* — Імовірно, ідеться про Олену Тесленко-Приходько, яка була хрещеною матір'ю Михайла Косача та підтримувала родину племінника після його смерті.

809 *...і маму, і маленьку Імочку.* — Тобто А. І. Судовщикову та Є. Косач.

161. До родини Косачів

25 грудня 1903 р. (7 січня 1904 р.). Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 106).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 96.

810 *Спасибі за телеграму...* — У різдвяний вечір О. П. Косач (мати) надіслала Лесі Українці в Тифліс телеграму з повіншуванням зі святами.

162. До О. П. Косач (матері)

5 (18) січня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 212).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 478–479.

811 *...як бувало в Ялті, на Villa Iphigenia...* — Згадано віллу «Іфігенія», помешкання в Ялті, де в січні–травні 1898 р. проживала Леся Українка.

812 *...ювілей Мик[оли] Віт[алійовича]...* — 20–21 грудня 1903 р. (2–3 січня 1904 р.) в Києві урочисто відзначали 35-річний ювілей творчої діяльності *Миколи Віталійовича Лисенка* (1842–1912). До свята друзі композитора організували збір коштів на видання його творів та купівлю житла для родини. М. Лисенко використав подаровані гроші для організації Музично-драматичної школи, яка почала працювати восени 1904 р. і стала першим українським навчальним закладом, де надавалась вища музична освіта за програмою консерваторії.

813 *Грушецька* — докладних відомостей немає, особу не встановлено.

814 *Щодо ініціалів тих «товаришів», до яких були писані листи-вірші...* — Ідеться про розкриття ініціалів осіб, яким було присвячено окремі вірші в київському збірнику «На крилах пісень» (1904).

815 *«Товаришу мій, не здивуйте з лінивого вірша...»* — У друці цю поезію подано під заголовком «Уривки з листа» (цикл «Кримські відгуки»).

816 *А до Крив[инюка] «Зимова весна» і «Чи згадали мене ви хоч раз у тюрмі».* — У друці відповідно — «Весна зимова» (цикл «Кримські відгуки») і «До товариша».

817 *Над віршами «Порвалася нескінчена розмова»...* — Поезія «Порвалася нескінчена розмова...», присвячена пам'яті С. Мержинського, у збірку не потрапила.

818 *...не поставлено над «Легендами» посвяти Люді...* — Тобто Л. М. Старицькій-Черняхівській.

819 *...відбиток з колядок своїх...* — Очевидно, відбиток розвідки Олени Пчілки «Украинские колядки (текст волынский)».

820 *За моє перекладання...* — Ідеться про переклади російською мовою творів українських письменників для видавництва «Донская речь».

821 *...нагадуючи про мою обіцянку прислати йому вірші до збірника...* — Тобто до альманаху «З потоку життя».

822 *А що там з тим збірником вашим...* — Згадано збірник «Нова рада».

823 *Дяді Гриші і Ант[оніні] Ів[анівні] мій привіт.* — Ідеться про *Косача Григорія Антоновича* (1843 — після 1916), дядька Лесі Українки, та його другу дружину *Антоніну Іванівну* (докладніших відомостей немає).

163. До М. М. Коцюбинського

10 (23) січня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом, який зберігається в Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику М. М. Коцюбинського (А-2279).

Уперше надруковано у виданні: *Зеров М. Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського. «Україна». 1924. Кн. 1–2. С. 170.*

824 *...віршика, посланого до одного вченого чоловіка...* — Ідеться про апокриф «Що дасть нам силу?», надісланий А. Кримському для вивірення історично-побутових деталей.

825 *...оці, що тепер посилаю...* — Леся Українка надіслала М. Коцюбинському вірш «Було се за часів святої Германдади...» та поему «Одно слово», яку не дозволила друкувати цензура з формулюванням: «Явно вредная тенденция этого разсказа служит достаточным основанием к запрещению его к печати» (ІЛ. Ф. 7. Од. зб. 600. Арк. 4).

826 *Коцюбинська* (з дому *Дейша*) *Віра Устимівна* (1863–1921) — українська громадська діячка, засновниця першої української школи в Чернігові, дружина М. Коцюбинського.

164. До О. П. Косач (сестри)

12 (25) січня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 345). У листі є дописка П. А. Косача.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 480–482.*

827 *Кура* — найбільша річка Закавказзя (1364 км).

828 *...«подготовкою к будущей деятельности»...* — Ідеться про здобуття фаху лікаря.

829 *...у всьому вийдуть винні курси і наука...* — Тоді Оксана Косач навчалася в Санкт-Петербурзі, де студіювала фізико-математичні науки на Вищих жіночих (Бестужевських) курсах.

830 «*Пікова дама*» («*Винова краля*») — повість О. С. Пушкіна (1834), за мотивами якої П. І. Чайковський написав оперу (1890). Можливо, ідеться про аматорську постановку твору.

831 *Я сподіваюсь, що мій лист іще застане тебе вдома.* — Лист Лесі Українки адресатку в Києві не застав і був надісланий батьком у Петербург майже через місяць після написання, про що свідчить дописка П. А. Косача від 9 (22) лютого 1904 р.

832 *Попроси від мене дядину...* — Тобто Л. М. Драгоманову.

833 *Кланяйся бідняжці Кокориній...* — Ідеться про однокурсницю Ольги Косач.

834 *Вавілова Валентина* — подруга Ольги Косач, слухачка Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту.

165. До О. Є. Судовщикової-Косач

21 січня (3 лютого) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 98).

Датовано за штемпелем — 21.I.1904, *Тифлис*.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 482.

835 *Я не послала тобі suite обіцяної...* — Тобто обіцяного продовження листа.

166. До О. П. Косач (сестри)

20 лютого (4 березня) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 346).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 482–483.

836 *От тобі найкращий куток Тіфліса...* — Леся Українка надіслала сестрі Ользі листівку з зображенням краєвидів і підписом «Ботанический сад — Gardin botanique. Тифлис — Tiflis».

837 *Я, може, хутко до моря переберусь...* — Поетеса хотіла переїхати до Батумі, однак не здійснила намір через чутки про малярію в місті.

167. До М. В. Кривинюка

7 (20) квітня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 70).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 726.*

168. До О. П. Косач (сестри)

9 (22) квітня 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 348).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 483–485.

838 *...раді Мішіного приятеля Вартанянца...* — Очевидно, ідеться про *Вартанянца Василя Аракеловича* (1868–?) — громадсько-політичного діяча, члена РСДРП, літературного критика; протягом 1893–1896 рр. навчався в Тартуському ветеринарному інституті, згодом мешкав на Кавказі (Батумі, Тифліс, Баку).

839 *Пропріетерство* (пох. від англ. *proprietor*) — нахил до власності.

840 *...в нову арену для маминого «строительства»...* — Мати Лесі Українки протягом 1896–1899 рр. активно займалася розбудовою Зеленого Гаю, це забирало в неї багато часу та сил.

841 *Номад* (пох. від грец.) — кочівник.

842 *...хоче родичів до себе забрати...* — Ідеться про родину Карпових — названих батьків К. Квітки.

843 *Батько — Карпов Олександр Антонович*, названий батько К. Квітки; працював рахівником в управлінні Південно-Західної залізниці (Київ).

844 *...мати занудилась роботою і розлукою.* — Ф. С. Карпова, названа мати К. Квітки, від 1904 р. мешкала з ним на Кавказі.

845 *...проведе шість тижнів з Надею десь на кавказькій дачі...* — Очевидно, ідеться про *Безлюдну Надію Петрівну* (?–1941) — багаторічну служницю Карпових; після смерті господарів працювала в К. Квітки в Києві.

846 *...берусь писати драму «Кармелюк» на конкурс.* — Очевидно, ідеться про оголошений братами Тобілевичами 1903 р. конкурс на п'єсу, яка надавалась би до постановки в театрі («*Киевская старина*». 1903. Т. 80. Кн. 1. С. 21). Леся Українка свій задум щодо драми «Кармелюк» не реалізувала.

847 *Товар[и]шкам привіт.* — Тобто однокурсницям Ольги Косач, із якими Леся Українка була знайома особисто.

169. До М. В. Кривинюка

29 травня (11 червня) 1904 р. Київ

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 71).

Датування за новим стилем уточнено й виправлено. В автографі — 29/V (12/VI) 1904. Очевидно, помилка в розрахунку дати за григоріанським календарем.

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 728.

848 *До побачення — тут чи в Гаю?* — М. Кривинюка гостинно запросили пожити на час канікул у Зеленому Гаю.

170. До С. О. Єфремова

10 (23) червня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 54).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина.* 1996. № 6. С. 21–31.

849 *...другий том біоґрафії Шевченка Кониського української редакції.* — Згадано двотомне видання О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (Львів, 1898–1901).

850 *...зволите дати сю книжку д[обродій]ці Карповій...* — Улітку 1904 р., орієнтовно в кінці червня (за ст. ст.), К. Квітка відпочивав у Зеленому Гаю разом із названими батьками; тоді Ф. Карпова збиралася їхати в Гадяч.

171. До О. Ю. Кобилянської

22 червня (5 липня) 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 914).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 298–299. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи:* 1903–1913. С. 182–185.

851 *...була я на його могилі...* — Михайла Косача поховали в Києві, на Байковому цвинтарі.

852 *Я чула через люде, що Ви хворі, що Ви на курорті.* — Наприкінці 1903 р. О. Кобилянську розбив частковий параліч. І хоча лікування на німецьких і чеських курортах певною мірою покращило її стан, відтоді письменниця постійно хворіла.

853 *...замучила Вас тяжка робота і лихо...* — Ідеться про ведення господарства та постійну матеріальну скруту в родині.

854 *...в Тіфлісі була одна товаришка давня...* — Тобто М. Биковська-Бєляєва.

855 *...має приїхати в Зелений Гай п[ан] Квітка з своїми родичами...* — Згадано подружжя Карпових.

856 *Хтось послав поезію до Кракова, до збірника на честь Когось...* — Ідеться про літературно-художній альманах О. Луцького на честь О. Кобилянської «За красою», який готувався до друку в Кракові, однак вийшов 1905 р. в Чернівцях. У збірнику було опубліковано поетичні та прозові твори О. Луцького, Б. Лепкого, І. Франка, О. Маковея, М. Яцківа, І. Липи, К. Гриневичевої, Г. Хоткевича, М. Коцюбинського, Н. Кибальчич тощо, а також вірш Лесі Українки «Дочка Іефая».

857 *...нагадати за «Трепету»...* — Можливо, згадано оповідку «Трепета» *Чайки Дністрової* (*Костянтини Іванівни Малицької*) (1872–1947) — української письменниці, педагогині, діячки культурно-освітніх товариств у Галичині.

858 *Мама, Дора і Микось на Волині...* — Аби не було запустіння в будинках маєтку, Косачі вирішили провести літо 1904 р. в Колодяжному. Позаяк Лесі Українці лікарі не рекомендували волинського клімату, родина розділилася.

859 *...дві Ліліні товаришки...* — Ідеться про В. Вавілову та В. Соболеву, однокурсниць і подруг Ольги Косач; улітку 1904 р. вони разом готувалися до державних іспитів у Зеленому Гаю.

860 *...одного маляра молодого...* — Згаданий *Красицький Фотій Степанович* (1873–1944) — класик українського малярства та графіки, автор серії портретів визначних діячів української культури, зокрема Лесі Українки й Олени Пчілки (нині зберігаються в Музеї Лесі Українки в Києві); внучатий небіж Т. Г. Шевченка. З 1903 р. постійно працював у Києві.

172. До О. Ю. Кобилянської
14 (27) серпня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 915).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 299. Повний текст українською мовою зі збереженням графічних ілюстрацій уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Листи:* 1903–1913. С. 185–187.

861 *...на весілля до старшого сина...* — Згадано Павла Шимановського.

862 *Опішня* — старовинне козацьке містечко на Полтавщині, головний осередок українського гончарства (нині — селище міського типу Зіньківського р-ну Полтавської обл.).

863 *...дуже поправилась по іспитах і по тифусі...* — Восени 1903 р. Ізидора Косач хворіла на тиф.

864 *Хтось хоче написати на конкурс «Киевської Старини» оповідання...* — Леся Українка мала намір взяти участь у щорічному конкурсі журналу «Киевская старина» і почала роботу над новим оповіданням «Приязнь» (1905). У творі авторка, ймовірно, продовжила розробляти тему незавершеного оповідання «З людської намови» (помітно однакові імена героїнь і деталі їхньої розмови; натомість ескізи образів замінено детально змальованими портретами).

865 *...хоче і драму написати на конкурс Карпенка-Карого...* — Можливо, ідеться про драму «Кармелюк», яку Леся Українка планувала написати на конкурс братів Тобілевичів. Зберігся також фрагмент її незавершеної драми з народного життя «Дімна Грачиха».

866 *...Оксана наша має їхати за кордон на техніку...* — Восени 1904 р. Оксана Косач поїхала навчатись у Льєж (Бельгія), де вступила на інженерний факультет університету.

867 *Скомплікований* (пох. від пол. skomplikowany) — складний, заплутаний.

868 *...нарешті кінчається те друкування моїх віршів у Києві.* — Ідеться про київський збірник вибраних творів «На крилах пісень».

173. До С. О. Єфремова
14 (27) серпня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 55). Листівка з видом околиць міста й написом, зробленим рукою Лесі Українки: «Вид Гончарівки, передмістя Гадяча».

Датовано за поштовим штемпелем — 14.VIII. 1904, *Гадяч*.

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

869 *...подякувати за збірник «На пам'ять Котл[яревському]».* — Напередодні С. Єфремов надіслав Лесі Українці авторський примірник збірника «На вічну пам'ять Котляревському».

870 *За біоґр[афію] Шевч[енка]...* — Імовірно, ідеться про другий том видання О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (Львів, 1901), який С. Єфремов, на прохання Лесі Українки, передав їй у Зелений Гай.

174. До О. Ю. Кобилянської
1 (14) вересня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 913). До листа було додано перекладений Лесею Українкою уривок «Листа апостола Павла до коринтян» (Глава 13).

Датовано орієнтовно — на підставі згадки про запланований виїзд до Києва через два тижні, тобто 15 (28) вересня 1904 р. (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) від 6 (19) вересня 1904 р.*). Позаяк поїздку через різке погіршення погоди Косачі перенесли на 8 (21) вересня 1904 р., у попередніх виданнях лист датовано 24 серпня (6 вересня) 1904 р., очевидно, помилково.

Уперше без графічних ілюстрацій надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 170–171.* Повний текст уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 188–189.*

871 *...той уривок з Євангелії, що хтось прислав...* — Ідеться про «Лист апостола Павла до коринтян» (Глава 13). Леся Українка переклала німецькомовний уривок на прохання О. Кобилянської, яка використала його як епіграф до повісті «Ніоба» (1904).

872 *Провербіальний* (пох. від лат. *proverbialis*, *proverbium* — прислів'я) — той, що став приказкою, прислів'ям; назва предмета, що найбільше усталилася в мовленні.

873 *...декотрі вирази я ставлю подвійно...* — Леся Українка подавала варіанти перекладу деяких виразів у дужках.

175. До О. П. Косач (сестри)
6 (19) вересня 1904 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 349).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 489–491.

874 *Треба буде тую книжку довести до якогось ладу...* — Ідеться про збірник «На крилах пісень» (Київ).

875 *Горі* — історичний центр східної Грузії (76 км від Тбілісі), одне з найдревніших міст країни.

876 *Гамбарашвілі (Гамбаров) Нестор Григорович* (1871–1966) — близький приятель Лесі Українки; квартирант Косачів, студентом упродовж двох навчальних років (1895–1897) винаймав кімнату в орендованому родиною поетеси помешканні за адресою: Київ, вул. Назарівська, 21.

877 *Цхінвалі* — невелике історичне містечко (33 км від м. Горі), нині — територія самопроголошеної Республіки Південна Осетія.

878 *...де ти з товаришками жила...* — Згадано Валентин — Вавілову й Соболеву.

176. До О. П. Косач (сестри)
24 вересня (7 жовтня) 1904 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 350).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 113–114.

879 *Оксана поїде далі (за границю)...* — Тобто у Льєж (Бельгія).

177. До О. П. Косач (сестри)
7 (20) жовтня 1904 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 351).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 491–493.

880 ...*моя злополучна книжка*... — Тобто збірка «На крилах пісень».

881 *Яновський Феофіл Гаврилович* (1860–1928) — український лікар-терапевт, який після закінчення медичного факультету Київського університету (1884) спеціалізувався в Берліні (лабораторія Р. Коха), Парижі (лабораторія Л. Пастера), Лейдені, згодом у Києві заснував першу лабораторію для застосування бактеріологічної методики діагностування туберкульозу; тоді був професором терапевтичної клініки Одеського університету (1904) і лікарської діагностики Київського університету (від 1905).

882 ...*через ті страшні роковини*... — 3 (15) жовтня 1904 р. минув рік із дня смерті Михайла Косача.

883 *Менторство* — наставництво, опікунство (пох. від імені героя давньогрецької міфології: *Ментор* — опікун дому Одіссея, його приятель).

884 ...*цілий день він в Політехніці*... — Микола Косач тоді навчався в Київському політехнічному інституті імператора Олександра II.

885 *Шура ще не приїхала, все там у себе*... — О. Є. Косач мешкала на Полтавщині, у Пирятинському повіті, де Судовщиковим належав невеликий маєток — Безбородьків (Оржицький) хутір. Улітку 1903 р. Михайло Косач зводив там новий дім.

886 ...*найняла тут у Приходька квартіру*... — Можливо, в Іларіона Васильовича — рідного брата П. В. Тесленка-Приходька.

887 ...*в глибині все зосталось по-давньому*... — Ідеться про складні взаємини свекрухи й невістки, які не покращилися навіть після смерті Михайла Косача.

178. До О. П. Косач (сестри)

10 (23) жовтня 1904 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 352).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 117–118.

888 ...*на ярмарок «на Параски»* (15.X). — Давні ярмарки тривали від 1–3 днів до двох тижнів і відбувалися зазвичай під храмові свята, звідси й назва багатьох із них (Хрещенський, Воздвиженський, Троїцький та ін.). У Гадячі ярмарок розпочинався в день пам'яті мучениці Параскеви Сербської — 27 жовтня (за н. ст.).

889 *Марія* — очевидно, якась гадяцька майстриня.

179. До родини Косачів
13 (26) жовтня 1904 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 107).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 118.

890 *Комарови* — родина М. Ф. Комарова.

891 *...діти видержали недавно кір...* — Згадано внуків М. Ф. Комарова.

892 *...мій складний столик...* — Ідеться про розкладний письмовий столик поетеси, який змайстрував для сестри Михайло Косач. Зарисовку столика нині зберігає розгорнутий нижній форзац записника Лесі Українки «Notes» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 842).

180. До О. П. Косач (сестри)
24 жовтня (6 листопада) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 353).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 494.

893 *Чи вислали тобі мою книжку?* — Напередодні з друкарні Петра Барського (Київ, вул. Хрещатик, 40) вийшов збірник творів Лесі Українки «На крилах пісень».

181. До М. В. Кривинюка
9 (22) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (СБП. Ф. T-LU1. Од. зб. 67).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 736–737.

894 «*Южные записки*» — російськомовний літературний тижневик за редакцією М. Славинського та Ф. Матушевського, орган всеросійського революційного об'єднання, відомого під назвою «Союз освобождения»; виходив у Одесі протягом 1903–1905 рр.

895 *...редактора їх, Славинського, взято оце до війська...* — Леся Українка покладала на «Южные записки» чимало сподівань, адже з початку 1904 р. тижневик редагував М. Славинський, який тоді оселився в Одесі. У виданні працювала також Маргарита Комарова-Сидоренко, яка займалася перекладами українських творів російською мовою. Проте в листопаді того самого року,

напередодні російсько-японської війни, М. Славинського вдруге забрали до війська. Редактором часопису став Ф. Матушевський.

896 «*Новый путь*» (1902–1904) — російський релігійно-філософський публіцистичний журнал Д. Мережковського та З. Гіппіус, виходив у Санкт-Петербурзі. Улітку 1904 р. до складу редакції часопису, який почав втрачати передплатників, ввійшла група російських філософів-ідеалістів (С. М. Булгаков, М. О. Бердяєв, П. І. Новгородцев, М. О. Лоський, С. Л. Франк, О. С. Глінка), проте врятувати журнал їм також не вдалося.

Мережковський Дмитро Сергійович (1865–1941) — російський письменник, поет, релігійний мислитель.

Гіппіус Зінаїда Миколаївна (1868–1945) — російська письменниця.

Булгаков Сергій Миколайович (1871–1944) — російський релігійний філософ, богослов, православний священник.

Бердяєв Микола Олександрович (1874–1948) — російський релігійний філософ українського походження, член Київського літературно-артистичного товариства, автор приблизно 40 книг, зокрема: «Смисл творчості», «Філософія вільного духу. Проблематика і апологія християнства», «Витоки і смисл російського комунізму»; рідний брат Сергія Бердяєва, знайомого Лесі Українки.

Новгородцев Павло Іванович (1866–1924) — російський юрист-правознавець, філософ, громадсько-політичний діяч, історик, один із представників лібералізму в Росії.

Лоський Микола Онуфрійович (1870–1965) — російський філософ; основні напрями його досліджень — релігійна філософія, інтуїтивізм.

Франк Семен Людвігович (1877–1950) — російський філософ, релігійний мислитель.

Глінка Олександр Сергійович (1878–1940) — російський журналіст, публіцист, літературний критик.

897 *Маруся — Собіневська* (в одруженні *Бешкурова*) *Марія Миколаївна* (1897–1993) — вихованка подружжя Карпових (1903–1915); тоді жила з Ф. Карповою та К. Квіткою в Тифлісі, згодом навчалася в Києві (3-я жіноча гімназія імператриці Марії Федорівни), Телаві та Кутаїсі; 1915 р., після одруження, переїхала в Кисловодськ, де мешкала до кінця життя.

182. До О. П. Косач (сестри)
9 (22) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 354).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 119–120.

898 *...напиши, які будуть матеріяльні умови твого виїзда в Прагу.* — Після закінчення навчання Ольга Косач планувала оселитись у Празі зі своїм нареченим М. Кривинюком.

899 *Не повезло мені з журналом Славинського...* — Згадано «Южные записки».

900 *...воно прийняте до друку...* — Ідеться про оповідання Лесі Українки «Мгновение» («*Южные записки*». 1905. № 4. С. 22–25).

901 *Старокостянтинів* — місто на Поділлі, нині — районний центр Хмельницької обл.

183. До О. Ю. Кобилянської
9 (22) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 916).

Уперше надруковано скорочено у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1.* С. 172–173. Повний текст зі збереженням графічних ілюстрацій уперше опубліковано у виданні: *Леся Українка. Листи:* 1903–1913. С. 202–203.

902 *...буде вже так кінчати своє оповідання, може, без конкурсу надрукують...* — Роботу над оповіданням «Приязнь» Леся Українка закінчила 1 травня 1905 р. (дата в чорновому автографі (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 838)), твір було опубліковано в журналі «Киевская старина» (1905. Т. 91. Кн. 1. С. 11–72).

903 *Кимполунг* — гірське містечко Південної Буковини, одне з улюблених місць відпочинку Ольги Кобилянської; у травні — червні 1901 р. там зупинялась Леся Українка.

904 *Ярошинська Євгенія Іванівна* (1868–1904) — українська громадська діячка Буковини, активна учасниця жіночого руху, письменниця, перекладачка, етнографиня, фольклористка, педагогиня.

905 *...«наше чорненьке»...* — Тобто Є. Пігуляк.

184. До І. Я. Франка

15 (28) листопада 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1614. С. 201–206). До листа додано список книжок, написаний рукою К. Квітки (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1614. С. 199–200).

Датовано за змістом листа, враховано час перебування Лесі Українки в Тбілісі. В автографі, очевидно, помилково вказано дату 15–28.IX.1904 замість 15–28.XI.1904.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1.* С. 72–73.

906 *Посилаю Вам до «Вістника» два віршики...* — Ідеться про вірші «Напис в руїні» та «Ізраїль в Єгипті» («ЛНВ». 1905. Т. 30. Кн. 4. С. 1–3).

907 *...«в таком-то городе живет Петр Иванович Добчинский».* — Перефразування цитати з комедії М. В. Гоголя «Ревізор» (1835–1836). В оригіналі: «...в таком-то городе живет Петр Иванович Бобчинский».

908 *...переглянувши список їх (сей, що тут посилаю)...* — Ідеться про додаток до листа — список книг:

1. Comptes-rendus du XII congres international de médecine. Vol. I–VII.
2. Institutions médicales de S-t Petersbourg. St. Peterbourg, 1897.
3. Odessa, station balnéaire. Odessa, 1897.
4. Les eaux minérales et les stations hivernales du Caucase et de la Crimée. Par le d-r Bogoslovsky, professeur de l'Université a Moscou. Moscou, 1897.
5. 9 uide médical de Moscou. Moscou, 1897.
6. Труды топографо-геодезической комиссии географического отд[е]ла Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете. Выпуски IX–XVII.
7. Sémeiologie des obsessions et idées fixes. Bordeaux, 1897.
8. Les sociétés médicales en Russie. Moscou, 1897.
9. Д-р Войно. К казуистике нервного шва.
10. Сахаров. О химической основе жизненных явлений.
11. Русские судебные ораторы в известных уголовных процессах. 2 тома. Москва, 1895.
12. Библиотека судебных процессов. Дело д-ра Мадлинского. Совершение операции без согласия больного.

13. Особый наказ Седлецкого окружного суда. Седлец, 1899.
14. Записки и статьи о введении земских учреждений в Тифлисской губернии. Тифлис, 1897.
15. Устав Кавказского общества исправительных земледельческих колоний и приютов.
16. Проф. Пастернацкий. О лихорадках на Кавказско-черноморском побережьи. Спб., 1900

909 *...надумую видати маленький збірничок танцюристих пісень народніх...* — Задум видати добірку під назвою «Народні пісні до танцю (з нотами) з голосу Івана Франка та Лариси Косач. Списав К. Квітка» Леся Українка не реалізувала. Частину пісень було вміщено у збірник «"Народні мелодії". З голосу Лесі Українки записав і упорядкував Климент Квітка» (Київ, 1917), 1946 р. підготовлену до друку добірку видав Ф. Колесса (Львів). Рукопис зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 870).

910 *...5 пісень до танцю, що колись, у Буркуті, записав від Вас п. Квітка.* — У рукописі збірника є лише 4 пісні, записані К. Квіткою від І. Франка: «Ой на горі льон поламався...», «На воді човен вихитується...», «На городі біла глина...», «Сабадашка».

911 *Ольга Федорівна* — О. Ф. Франко.

912 *Антоніна Федорівна* — А. Ф. Трегубова.

913 *На тихі води, на ясні зорі* — усталений фразеологізм, часто трапляється в усній народній творчості («Маруся Богуславка», «Невольники», «Плач невольника», «Іван Богуславець» тощо); у Лесі Українки вживається в значенні «на Україну», «додому».

914 *...привітайте від мене Ольгу Федоровну з дітками.* — У подружжя Франків було четверо дітей: Андрій (1887–1913), Тарас (1889–1971), Петро (1890–1941) й Анна (1892–1988).

915 *...«Історія» Бантиша-Каменського...* — Ідеться про книгу «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» (1822) російського історика й археографа *Бантиш-Каменського Дмитра Миколайовича* (1788–1850).

185. До О. П. Косач (матері)

25 листопада (8 грудня) 1904 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 213).

Уперше надруковано у виданні: «*Червоний шлях*». 1923. № 6–7. С. 191–192.

916 *Агітація* (пох. від лат. agitatio) — приведення в рух, спонукання; ідеться про збуджений стан, що спонукав до дії.

917 *...хоч не український, та все ж сприяючий...* — У російськомовному журналі «Южные записки» друкувалося чимало творів української літератури в перекладі, з часописом плідно співпрацювали І. Франко, І. Стешенко, С. Русова та ін.

918 *Феміда* («*сліпа богиня*») — у давньогрецькій міфології богиня справедливості, права й законного порядку.

919 *Конвенанси* (пох. від франц. convenance) — етикет, правила поведінки добре вихованих людей.

920 *...на мою книжку...* — Тобто на київське видання збірки «На крилах пісень».

921 *...один був, в «Одесских Новостях»...* — Ідеться про коротку рецензію українського критика і публіциста *Коваленка Григорія Андрійовича* (псевдонім *Гр. С-ній*; 1867–1938) («*Одесские новости*». 1904. № 6467. 4 *лист.*).

«*Одесские новости*» — щоденна літературна, комерційна та політична газета, виходила в Одесі протягом 1884–1917 рр.

922 *...Комаров конечне намігся послати в ту газету примірник...* — Згадано М. Ф. Комарова.

923 «*Кізонька пана Сегена*» (1866) — казка французького письменника *Альфонса Доде* (1840–1897).

924 «*Згадають найкращі імена, тож і моє назовуть*» — цитата з поезії Г. Гейне «Як вранці повз твій будинок...» (цикл «Знову на батьківщині»):

Відомий в землі німецькій,
Поет німецький я.
Згадають людей найкращих —
Назвуть і моє ім'я.
Багато німців, дитино,
Хочуть того, що й я,
Згадають найгірше лихо —
Назвуть і моє ім'я.

925 «*1001 ніч*» — російськомовне видання книги «Исследование о 1001 ночи, ее составе, возникновении и развитии» данського вченого І. Еструпа з передмовою А. Кримського (1904).

926 «*Оповідання*» — третє (виправлене) видання дебютної книги прози А. Кримського «Повістки й ескізи з українського життя» (Коломия, 1895) під назвою «Із повісток та ескізів» (Звенигородка, 1904).

927 *...поділю сей фатум з Шевченком...* — Т. Г. Шевченко в поезії «Хіба самому написать...» (1849) скаржився на мовчання в пресі щодо виходу його творів:

Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо!
Без неї, може, обійдусь,
А ради жду собі, поради!

928 *...піду слухати оперу «Борис Годунов»...* — 1904 р. З. Паліашвілі у фортепіанному супроводі К. Квітки поставив на тбіліській сцені оперу «Борис Годунов» російського композитора *Мусоргського Модеста Петровича* (1839–1881).

929 *...не переїду з Кльонею з Тіфліса в инше кавказьке місто жити невінчана...* — Тоді Леся Українка перебувала в громадянському шлюбі з К. Квіткою, це болісно сприймали батьки поетеси.

930 *Я не можу так огорчатись за Лілю, як ти, мамочко.* — Ідеться про виїзд Ольги Косач у Прагу, на постійне місце проживання до нареченого, що викликало супротив у деяких членів родини, зокрема в матері.

1905

186. До М. В. Кривинюка

3 (16) січня 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано скорочено у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 744–746. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

931 *...з новим життям, чи то формою життя.* — Ольга Косач і М. Кривинюк розпочинали спільне подружнє життя у Празі.

932 *...таке, від якого Ви з Лілею щасливо врятувались.* — Ідеться про церковний шлюб, вінчання.

933 *...перечився з «крайніми»...* — Тобто з соціал-демократами і соціал-революціонерами.

934 *Надто цікава стала тепер юридична преса...* — Юридичну пресу передплачував К. Квітка.

935 *Дещо компоную тепер під сим настроєм.* — Очевидно, ідеться про фантастичну драму «Осіння казка» (дата в автографі — Тифліс, 25.01.1905). Чорновий автограф, який зберігся (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 801), містить чимало правок, зроблених рукою авторки. За свідченням К. Квітки, Леся Українка вважала твір незавершеним і планувала продовжити роботу над ним (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 819).

187. До О. П. Косач (матері)

6 (19) лютого 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 214).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 302–304. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 10 т.* Т. 10. *Листи*, 1901–1913. К.: *Дніпро*, 1965. С. 186–188 (далі посилання на це видання подано за формою: *Українка Леся. Твори в 10 т.*).

936 *Читадзе (Чітадзе) Шіо Олексійович* (псевдонім *Ворон*; 1873–1906) — грузинський громадський діяч, педагог, публіцист, організатор і керівник з'їзду передових учителів Грузії (1905), автор праць із педагогіки, психології та літератури; київський знайомий Лесі Українки з часів його навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира; 1904 р. викладав російську мову та літературу в Грузинській дворянській гімназії в Тифлісі, згодом став її директором. Убитий жандармами 4 (17) липня 1906 р. у стінах гімназії після антиурядового терористичного акту біля приміщення закладу.

937 *Думаю теж зайнятись реформою свого нового драматичного етюда...* — Ідеться про фантастичну драму «Осіння казка».

938 *Оповідання, почате восени для конкурса...* — Згадано оповідання «Приязнь».

939 *...не взяла участі в такому чудному конкурсі...* — На конкурс, оголошений 1904 р. редакцією часопису «Киевская старина», було подано 26 літературних творів, вибрано лише 3. Серед відзначених — повісті В. Винниченка «Голота», М. Коцюбинського «Під мінаретами» та М. Чернявського «Vae victis!..». Можливо, ідеться про те, що журі конкурсу відхиляло деякі твори через недосконалу форму їх подачі (наприклад, почерк автора).

940 *...під впливом щоденних перемін «весни» й «зіми».* — Ідеться про успіхи й поразки революційно налаштованих мас у Тифлісі.

941 *...один такий «весняний» день, коли калюжі людської крові стояли на тротуарах до вечора.* — 23 січня (5 лютого) 1905 р. на одному з проспектів Тифліса відбувся розстріл мітингарів.

942 «*Полтавщина*» (1904–1906) — громадсько-політичне видання, засноване в Полтаві в грудні 1904 р. земцем і громадським діячем В. Головнею (племінником М. Гоголя). Розрахована на місцевого читача газета поступово стала відомою за межами губернії завдяки зусиллям видавця О. Смагіна, редактора Д. Ярошевича та публікаціям письменника В. Короленка. «Полтавщина» перебувала в опозиції до соціал-демократичних, промонархічних і праворадикальних партій та видань і декларувала себе як позапартійний часопис.

943 «*Южн[ые] Записки» мені 5 р[ублів] прислали сами...* — Тобто гонорар за опубліковане оповідання «Мгновение».

944 *...казки дядька, Рудченка...* — Згадано «Малорусские народные предания и рассказы» (1876) М. Драгоманова та збірник у 2-х випусках «Народные южнорусские сказки» (1869–1870) І. Я. Рудченка (Івана Білика).

945 *...Чубинського...* — Ідеться про 2-й том праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» П. Чубинського, куди ввійшли міфічні та побутові казки.

946 *...він же, певне, залив його водою...* — Імовірно, вжито вираз, що походить від фразеологізму «лити воду» (говорити або писати неконкретно, нецікаво, поверхово висвітлювати якусь тему; вести беззмістовні розмови); у листі йдеться про згаслий інтерес, нецікаву справу.

947 *...чому не відповідає на моє запрошення?* — Тобто на запрошення в гості до Тифліса.

948 *Проценко Василь Миколайович* (1844 (1845) — після 1917) — київський громадсько-політичний діяч, лікар за фахом, доктор медицини (1870), член Державної думи III скликання від міста Києва (1907–1912); тоді дійсний статський радник, київський міський голова (1900–1906).

949 *Святополк-Мирський Петро Дмитрович* (за деякими джерелами *Данилович*) (1857–1914) — російський державний діяч, генерал-ад'ютант, міністр внутрішніх справ Російської імперії протягом 26 серпня (8 вересня) 1904 — 18 (31) січня 1905 рр.; тоді звільнений із посади через масові заворушення в країні.

950 *Ясногурський Пилип Норбертович* (1841 (за деякими джерелами 1838) — 1913) — київський купець, землевласник, гласний київської міської думи, активний член чорносотенської організації «Союз русского народа» в Києві (1905).

951 *...візьмусь я ще до свого етюда...* — Згадано «Осінню казку».

188. До батьків

5 (18) березня 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 108).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 501.

189. До О. П. Косач (сестри)

7 (20) березня 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 747–750. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

952 *...мого відношення до формальностів і неформальностів.* — Ідеться про церковний і громадянський шлюб.

953 *...великий переклад для «Донской речи»...* — Установити, що саме перекладала тоді письменниця, не вдалося, архів видавництва «Донская речь» не зберігся. Можливо, ідеться про текст, у якому з невідомих причин редактори не вказали ім'я перекладача.

954 *...великі дози саліцилки і хіни...* — *Саліцилка* (*саліциловий натрій*) та *хіна* (*хінін*) — протималярійні, знеболювальні та жарознижувальні лікарські препарати.

955 *...навіть татар...* — Ідеться про азербайджанців, яких тоді називали закавказькими (азербайджанськими) татарами.

956 *Щербань Уляна Кирилівна* — дружина Шіо Читадзе, українка за походженням.

957 *...жде на днях до себе в гості сестру...* — Ідеться про *Щербань Анастасію* (*Настасію*) *Кирилівну* — активну учасницю студентської громади жіноцтва вищих шкіл, однокурсницю Ольги Косач-Кривинюк, випускницю Санкт-Петербурзького жіночого медичного інституту (1904).

958 *...повстання в Ґурії на Кавказі.* — Гурійське повстання селян розгорілось у кінці 1904 р. Лише через рік, після довгих невдалих

перемовин із представниками заколотників, які захопили маєтки місцевих поміщиків, пошту, телеграф, роззброїли жандармів, встановили народну владу в містечку Озургеті, царські війська жорстоко придушили повстання.

Гурія — регіон у західній Грузії, нині — адміністративний край із центром у місті Озургеті.

959 *Після бакинської різні...* — Протягом 1905–1906 рр., у часи нестабільної революційної ситуації в Російській імперії, на Кавказі систематично відбувалися криваві сутички між вірменами й азербайджанцями (закавказькими татарами), унаслідок чого загинуло кілька тисяч представників обох національностей. Різня розпочалась у Баку, де 6–9 (19–22) лютого 1905 р. пройшли масові вбивства, згодом погроми охопили все Закавказзя.

960 *...з прокльонами «дійсним винуватцям бакинського братовбивства».* — Серед дійсних винуватців погрому вірмен у Баку інтелігенція Кавказу насамперед називала місцевого губернатора — князя М. Накашидзе, який своїми промовами та закликами провокував сутички й зіштовхував між собою представників двох національностей.

961 *І який шитик, і яке убрання, і все.* — За словами О. Косач-Кривинюк, Леся Українка згадувала слова запрошення одного хлопчика, адресовані їхньому братові Миколі: «щоб він приходив до нього, то покаже йому свого шитика-пояса і все своє убрання» (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 750).

962 *«Пиши мені людоду, соньцьо біле», а «глупостів» не пиши.* — Дитячі приказки в родині Косачів (див.: там само).

190. До батьків

22 березня (4 квітня) 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 109).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 304–305. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 10 т.* Т. 10. С. 188–190.

963 *...стілько вам обом буде клопоту з тією торчинською справою...* — Напередодні П. А. Косач придбав у Є. К. Трегубова 72 десятини 1680 сажнів землі біля Торчина (Волинь), купівлю здійснив на ім'я доньки Лариси Петрівни Косач. Збереглося кілька документів, що засвідчують цей факт, однак у них вказано різні дати

підписання угоди: 10 (23) *грудня* 1904 *р.* (купча кріпость №14.764 (Державний архів Волинської області. — Ф. 271. Реєстр кріпосних справ Луцького нотаріального архіву. 1905. №60)), 29 *липня* (11 *серпня*) 1905 *р.* (примірник акта купівлі-продажу, який належав Є. Трегубову), 10 (23) *листопада* 1905 *р.* (ІЛ. Ф. 28. Од. зб. 1083). Згодом землі біля Торчина здавали в оренду, 1907 р. угіддя було виставлено на продаж.

964 «*Мгновение*» — російськомовне оповідання Лесі Українки, опубліковане в «Южных записках».

965 ...*навіяно тим моментом в Stephans' Kirche*... — Ідеться про Собор св. Стефана — архієпископський, кафедральний і приходський собор Відня, одну з визначних архітектурно-мистецьких пам'яток міста, національний символ Австрії.

966 ...*результат одного з наших «конкурсів»*... — Улітку в Зеленому Гаю гостювало багато творчих людей, тому іноді влаштовували так званий «літературний конкурс» (на зразок плеядівських). Протягом кількох годин за назвою одного слова треба було написати твір будь-якого літературного жанру. Певна особа, найчастіше Олена Пчілка, читала тексти вголос, після чого тривало їх обговорення, у якому не брала участі господиня: вона знала, чиєму перу належить кожен твір, а за умовами конкурсу ім'я автора лишалося анонімним аж до оголошення переможця.

967 «*Мусульманство і його будучність*» (Москва, 1899) — наукова розвідка А. Кримського, перевидана у Львові 1904 р.

968 ...*ту недоладну примітку*... — Під передмовою у львівському виданні книги «Мусульманство і його будучність» А. Кримський перерахував усі свої наукові титули.

969 ...*надіється по Великодні вже десь лікарювати*... — Лист написано напередодні Великодня, який 1905 р. святкували 17 (30) квітня.

970 ...«*ищите и обрящете*»... — Фрагмент цитати з Біблії: «Просіть і буде вам дано, шукайте і знайдете, стукайте і відчинять вам...» (Біблія / перекл. І. Огієнка. *Євангеліє від св. Матвія*. 7:7).

191. До С. О. Єфремова

22 *березня* (4 *квітня*) 1905 *р. Тбілісі*

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 56).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина*. 1996. № 6. С. 21–31.

971 *Винниченко Володимир Кирилович* (1880–1951) — український державно-політичний діяч, прозаїк, драматург, художник, член РУП та УСДРП, очільник Генерального секретаріату УНР, генеральний секретар внутрішніх справ, автор майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР; тоді звільнений з-під арешту на хвилі революції 1905–1907 рр.

972 «*Голота*» — повість В. Винниченка, написана під час ув'язнення, уперше опублікована 1905 р. в журналі «Киевская старина» як оповідання-переможець конкурсу на кращий літературний твір («*Киевская старина*». 1905. Т. 88. Кн. 1. С. 117–187; Кн. 2. С. 209–262).

973 *...я замірилась написати про нього критичну розвідку...* — Дослідження про творчість В. Винниченка Леся Українка планувала опублікувати в російськомовному журналі, однак стаття не потрапила до друку за життя автора, збереглася лише частково (текст обірваний у середині речення) й була оприлюднена під заголовком «Винниченко» 1930 р. (*Українка Леся. Твори: [у 12 т.]*. К.: «*Книгоспілка*», 1930. Т. 12. С. 233–263).

974 *...за кордоном вийшов збірник творів д[обродія] Винниченка...* — Ідеться про першу прозову збірку «Повісти й оповідання», видану В. Винниченком 1903 р. у Львові під псевдонімом *В. Деде*; у книгу ввійшло 5 творів письменника — «Боротьба», «Антрепренер Гаркун-Задунайський», «Біля машини», «Сила і краса» та «Суд».

975 *...неминучі пропуски будуть...* — Очевидно, ідеться про цензурні вилучення.

976 *...найпростіше було б показати або переслати йому сей лист...* — Листування Лесі Українки та В. Винниченка нині не відоме, про його існування свідчить згадка в одному з листів поетеси (див.: *Українка Леся. Лист до Ю. Тищенка від 5 (18) січня 1913 р.*).

192. До О. П. Косач (сестри)

12 (25) квітня 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 751. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

За свідченням О. Косач-Кривинюк, на листівці була дописка К. Квітки: «Дякую і вітаю. К[лимент] Кв[і]тка».

193. До М. В. Кривинюка

Середина (кінець) квітня 1905 р. Тбілісі

Подається за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 751. Місце зберігання автографа не встановлено.

Датовано орієнтовно — за змістом на підставі примітки О. Косач-Кривинюк про те, що листівка надійшла в Прагу 21 квітня (4 травня) 1905 р. Очевидно, ідеться про поштовий штемпель.

За свідченням О. Косач-Кривинюк, на листівці була дописка К. Квітки: «Дякую за спомин, вітаю. К[лимент] Квітка».

194. До батьків

24 травня (6 червня) 1905 р. Тбілісі

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 110).

Рік встановлено за поштовим штемпелем — 25.V.05. *Тифлис.*

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 132.

195. До О. П. Косач (сестри)

24 травня (6 червня) 1905 р. Тбілісі

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 753. Подається за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

Датовано за змістом на підставі листівки до батьків від 24 травня (6 червня) 1905 р., написаної в той же день («зараз виїжджаю», «в Києві коло 5-го»).

977 *Хотіла б і в Колодяжне заглянуть.* — Ольга Косач і М. Кривинюк планували заїхати в Колодяжне дорогою з Праги.

196. До родини Косачів

8 (21) червня 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 355). Лист Лесі Українки підписала Ізидора Косач. На звороті дописка П. А. Косача, датована 8 (21) червня 1905 р. (Київ).

Датовано на підставі дописки П. А. Косача. У першодруці, очевидно, помилково лист датовано 24 травня (6 червня) 1905 р. У цей день поетеса виїжджала з Тифлісу.

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 105.

978 *...в неділю в 11 рано приїхати в Колодяжне...* — У Колодяжному Леся Українка була до 5 (18) липня 1905 р.

197. До Б. Д. Грінченка

14 (27) серпня 1905 р. Зелений Гай

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-8863, М-273).

Уперше надруковано у виданні: «*Радянське літературознавство*». *1965*. № *6*. С. 81.

979 *...дарунок, переданий мені через д[обродія] Квітку.* — Очевидно, ідеться про авторський примірник книги Б. Грінченка «Писання. Т. 2.» (Київ, 1905).

980 *...більше земляків, що вертатимуться з Катеринослава...* — З 15 (28) до 22 серпня (4 вересня) 1905 р. в Катеринославі відбувався XIII археологічний з'їзд, у роботі якого брало участь 246 делегатів із 39 міст Російської імперії, зокрема й із України. Леся Українка сподівалася зустріти серед учасників чимало своїх знайомих.

198. До О. П. Косач (сестри)

30 вересня (13 жовтня) 1905 р. Київ

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 755–756. Подано і датовано за першодруком. Місце зберігання автографа не встановлено.

981 *Юркевич Йосип В'ячеславович (Венцеславович)* (1855–1910) — український громадський діяч, член Старої Громади, один із фундаторів кооперативного руху в Україні, лікар за фахом; тоді практикував у Києві та мешкав за адресою: вул. Паньківська, 8.

982 *Зот* — сторож у Зеленому Гаю.

199. До О. П. Косач (матері)

11 (24) жовтня 1905 р. Санкт-Петербург

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 215).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 133–135.

983 *Доїхала я добре...* — Леся Українка терміново виїхала в Санкт-Петербург до хворої на тиф і малярію сестри. Ізидора Косач, закінчивши Фундуклеївську жіночу гімназію Києва, вступила на Стебутовські вищі жіночі сільськогосподарські курси, однак через хворобу вимушена була покинути навчання й повернутися до Києва.

984 *...всі залізниці бастують...* — У жовтні-грудні 1905 р. майже всю Російську імперію охопив загальнонаціональний страйк, ініційований профспілками. Центральне бюро Всеросійської залізничної спілки закликало працівників не виходити на роботу 7 (20) жовтня 1905 р. й висунуло перед владою вимоги щодо надання прав робітникам (свобода слова, зібрання, спілок). В Україні першими підтримали заклик залізничники Полтави, Єлисаветграда, Сімферополя, Катеринослава, Києва, Сум і Миколаєва. За кілька днів приєдналися робітники та службовці Курсько-Харківсько-Севастопольської та Харківсько-Миколаївської залізниць. Загальний жовтневий страйк, зокрема й залізничний, примусив уряд видати маніфест 17 (30) жовтня, у якому було проголошено створення законодавчої державної думи й надання прав робітникам. Документ мав також важливе значення для України. Скасовано Валуєвський циркуляр та Емський указ, дано дозвіл на створення і діяльність «Просвіти» та інших культурно-просвітницьких організацій, видання українською мовою книг, газет, журналів тощо.

985 *Двінськ* — офіційна російська назва міста *Дюнабург*, нині — *Даугавпілс* (Латвія).

986 *Карташевські* — родина ковельських знайомих Косачів. 1890 р., після смерті голови сім'ї *Миколи Петровича Карташевського*, його вдова *Марія Миколаївна* з дітьми оселилася спочатку в Житомирі, а згодом переїхала до Санкт-Петербурга (вул. Сергіївська, ч. 62, ріг Таврійського саду). 1905 р. тут квартирувала Ізидора Косач.

987 *Охвітність* (діал.) — зручність, приємність, задоволення.

988 *Маркова Шура* — племінниця М. М. Карташевської.

200. До О. П. Косач (матері)

20 жовтня (2 листопада) 1905 р. Санкт-Петербург

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 216). На останній сторінці невідомою рукою олівцем дописано: «Надіслано цей лист незакінченим».

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 135–136.

201. До О. П. Косач (сестри)

25 жовтня (7 листопада) 1905 р. Санкт-Петербург

Подається за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости.* С. 758–759. Місце зберігання автографа не встановлено.

Згідно з приміткою О. Косач-Кривинюк, написано на звороті листа Ізидори Косач до сестри Ольги від 25.X.1905, Петербург (див.: там само).

989 ...*«щоб не зробилось так, як з Трубецьким»*... — Ідеться про князя *Трубецького Сергія Миколайовича* (1862–1905) — професора філософії Московського університету, редактора журналу «Вопросы философии и психологии». Тоді був обраний на посаду ректора університету й після довгих вагань ухвалив рішення про його закриття у зв'язку зі студентськими заворушеннями, однак цим лише погіршив ситуацію в закладі. 29 вересня (12 жовтня) 1905 р. в С. Трубецького під час прийому в міністра народної освіти стався крововилив у мозок, від якого він помер.

990 ...*великі процесії 18-го*... — 17 (30) жовтня 1905 р. російський імператор Микола II у резиденції м. Петергоф підписав Маніфест 17 жовтня. Наступного ранку його текст було оприлюднено пресою, тиражованими окремими відбитками, листками, афішами, оголошено священниками в храмах. На вулиці Санкт-Петербурга та інших великих міст Російської імперії вийшло багато людей, які в основному сприймали це з ентузіазмом. «Киевская газета» навіть присвятила події спеціальний випуск під назвою «Конституция». Проте в деяких містах, зокрема в Севастополі, святкову процесію розганяли зі зброєю.

991 *Трохи поораторствувала в Общ[естве] Шевч[енка]*... — Ідеться про «*Общество имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных*

заведениях С.-Петербурга», створене в Петербурзі 1898 р. за ініціативою М. Микешина, Д. Мордовця, А. Маркевича, Д. Яворницького, Д. Менделєєва. Товариство займалося популяризацією творчості Т. Шевченка (видано «Кобзар», альбом малюнків, проводилися літературно-музичні вечори, урочисте святкування 100-річчя з дня народження поета) та інших українських авторів.

992 «*Русь*» — щоденна російська газета ліберально-кадетської орієнтації, з перервами виходила в Петербурзі протягом 1903–1908 рр.

993 ...*статтю про українську автономію*... — Завершивши роботу над згаданою в листі статтею-листом «про українську автономію», Леся Українка віднесла її до редакції однієї з петербурзьких газет, однак текст так і не потрапив до друку, його доля невідома.

994 *Конституційно-демократична партія* (*кадети* — за першими літерами двох слів (К і Д)) — російська ліберальна партія, заснована на установчому з'їзді в жовтні 1905 р. в Москві. Ядро партії становили члени «Союзу Визволення» та «Союзу Земців-Конституціоналістів» — нелегальних ліберальних організацій, що існували в Росії протягом 1903–1905 рр.

995 ...і *Оксану, коли вона з вами*. — Оксана Косач після іспитів планувала їхати до Києва через Прагу, щоб відвідати сестру Ольгу.

202. До А. Ю. Кримського

3 (16) листопада 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 449).

Уперше надруковано у виданні: *Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство»*. 1948. Кн. 9. С. 139–150.

996 ...*перше прочитати Вашого романа*... — Ідеться про роман (за визначенням автора — повість) А. Кримського «Андрій Лаговський» (Львів, 1905).

997 ...*поїхала в Баку до чоловіка*... — Згаданий Черняхівський *Олександр Григорович* (1869–1939) — громадський діяч, перекладач, член «Плеяди», лікар за фахом, згодом учений-гістолог; тоді отримав призначення в Баку. 1906 р. повернувся до Києва, де став прозектором, згодом приват-доцентом і професором кафедри гістології та ембріології Київського університету Св. Володимира.

Восени 1929 р. разом із дружиною, Л. М. Старицькою-Черняхівською, заарештований у справі СВУ. Згідно з вироком, обох вислали на п'ять років у м. Сталіно (нині — Донецьк).

998 *Ідіосинкразія* (пох. із грец.) — своєрідність, особливість.

999 *Сироко* — сильний теплий вітер із Сахари до країн Середземномор'я (Північної Африки та Південної Європи), несе велику кількість пилу та може досягати швидкості урагану.

1000 *...прийдеться тижнів на 2–3 поїхати за кордон...* — Леся Українка планувала поїхати в Прагу: у грудні Ольга Косач мала народити свого первістка.

1001 *...проєктується аж три українські ґазети...* — Ідеться про часописи «Громадське слово», «Праця» та «Хлібороб». Усі ці проєкти лишилися практично не реалізованими через цензуру, яка або зовсім заборонила видавати газету («Праця»), або погодила вихід лише кількох її номерів («Хлібороб»). Проєкт «Громадського слова» було реалізовано в щоденнику «Громадська думка».

«*Громадська думка*» — щоденна політична, економічна й літературна газета, яка виходила в Києві. У сигнальному примірнику від 31 грудня 1905 р. повідомлялося про тих, хто погодився дописувати в газету: В. Антонович, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, Ол. Грушевський, Дніпрова Чайка, В. Доманицький, В. Дорошенко, Д. Дорошенко, П. Житецький, С. Єфремов, К. Квітка, М. Коцюбинський, А. Кримський, В. Леонтович, М. Лисенко, Панас Мирний, І. Огієнко, Є. Чикаленко та ін. Видавцем і редактором було призначено В. Леонтовича, пізніше — Є. Чикаленка та М. Павловського. Вийшло 190 номерів «Громадської думки». Після її закриття в серпні 1906 р. газету відновлено під назвою «Рада».

«*Хлібороб*» — перша україномовна газета, що виходила в м. Лубни коштом української громади в листопаді — грудні 1905 р. Редакторами видання були брати Микола та Володимир Шемети, ідейно-політичним натхненником — М. Міхновський. Вийшло всього 5 номерів газети (четвертий — конфісковано, п'ятий — заборонено цензурою).

1002 *...до котороїсь запряжуся...* — Леся Українка планувала співпрацювати з редакцією газети «Праця» як штатний оглядач закордонної соціалістичної літератури (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) та М. Кривинюка від 19–20 грудня 1905 р.* (1–2 січня 1906 р.)). Про це свідчать також анонси часопису, опубліковані в «Киевском слове», «Киевских откликах», «Киевской

газете». Вирізку з газети про вихід «Праці» та свою майбутню роль у ній Леся Українка надіслала рідним у Прагу (див.: *Українка Леся. Лист до О. П. Косач (сестри) та М. Кривинюка від 23 листопада (6 грудня) 1905 р.*).

1003 *Андрій Лаговський* — головний герой однойменного роману А. Кримського.

1004 *Альфонс Марі Луї де Прат де Ламартін* (1790–1869) — французький політичний діяч, письменник, представник романтизму.

1005 *...поета з такою героїчною поставою, як V. Гюго...* — Ідеться про *Гюго Віктора-Марі* (франц. *Victor-Marie Hugo*) (1802–1885) — французького письменника, публіциста, громадського діяча.

1006 *Стентор* — один із персонажів «Іліади» Гомера, грецький воїн, сила голосу якого дорівнювала силі голосів п'ятдесяти воїнів. Вислів «стенторів голос» означає «дзвінкий і дужий голос».

1007 *Неконсеквентність* — непослідовність.

1008 *Ціхи* — знаки, мітки, прикмети, примітки.

1009 *Вівісекція* (від лат. *sectio* — розріз, операція) — дослід на живих тваринах, передбачає розтин тіла.

1010 *...«трошки багатенька»...* — Цитата з української народної пісні «Лугом іду, коня веду...»:

«...Ой коли б ти, дівчинонько,
Трошки багатенька,
Взяв би тебе за рученьку,
Повів до батенька!»

«Ой коли б я, козаченьку,
Була багатенька,
Наплювала б я на тебе
Й на твого батенька!..»

1011 *Мечников Ілля Ілліч* (1845–1916) — учений-біолог, один із засновників порівняльної патології, еволюційної ембріології, імунології та мікробіології, творець наукової школи, член-кореспондент Петербурзької АН (1883), згодом лауреат Нобелівської премії в галузі фізіології та медицини за праці про імунітет (1908).

1012 *Ріхард фон Крафт-Ебінґ* (1840–1902) — австрійсько-німецький психіатр, невропатолог, криміналіст, один із основоположників сексології.

1013 *«Ах ты, воля моя, воля»...* — російська народна пісня, складена на честь скасування кріпацтва 1861 р.

1014 *«Амеопа без музору»* — перестановка літер у назві «Поема без розуму», яку жартома зробили герої роману А. Кримського.

1015 *...«тонкого» цітування з Надсона та Пушкіна...* — Аполлон Шмідт, герой роману А. Кримського, цитував перефразовані рядки поезії «Только утро любви хорошо...» С. Надсона та епітафію «Покойся, милый прах, до радостного утра!» М. Карамзіна. Очевидно, помилково Леся Українка назвала серед авторів О. Пушкіна.

1016 *Конфесіонали* — сповідальні в костьолах.

1017 *...хотіла б присвятити її Вам...* — Ідеться про драматичну поему «В катакомбах», присвячену А. Кримському.

1018 *Ваших «Сассанідів» я ще не читала...* — Ідеться про наукову працю А. Кримського «История Сасанидов и завоевание Ирана арабами. С указанием главных моментов литературной истории христиан-сириян и политической истории вассальных Ирану арабов и с прилож. отд. о Парфянском царстве и Аршакидах» (Москва, 1905).

1019 *Такий кольорит я тілько на Акрополі бачила!* — Згадано Афінський (*Атенський*) *акрополь* — найвідоміший акрополь у світі (пагорб давньогрецького міста), розташований на пагорбі Акрополіс, де Леся Українка побувала 1902 р.

1020 *...нехай-но запряжусь в «обов'язки»...* — Ідеться про роботу в газеті «Праця».

1021 *Про́бувала в Петерб[урзі] виступити проти москалів-централістів...* — Згадано невідому статтю-лист Лесі Українки щодо української автономії.

203. До О. Ю. Кобилянської

5 (18) листопада 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 918).

Уперше надруковано у виданні: *Хрестоматія критичних матеріалів. Посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів / упор. С. М. Шаховський. Т. 3. Вид. 2-е, переробл. та доповн. К., 1949. С. 105–106.*

1022 *...чиюсь справу у Наум[енка] залагодити...* — Леся Українка клопоталася виплатою О. Кобилянській гонорару за повість «Ніоба», опубліковану напередодні в журналі «Киевская старина» (1905. Кн. 6–9). Тоді видавцем часопису був В. Науменко.

1023 *...бачив народження російської «констітуції»...* — Ідеться про маніфест, підписаний російським імператором Миколою II 17 (30) жовтня 1905 р.

1024 *...вернувся в розбитий «чорною сотнею» Київ...* — Восени 1905 р. у відповідь на царський маніфест, який уперше в російській історії проголошував цілу низку свобод, у багатьох містах імперії, зокрема й у Києві, прокотилися влаштовані за активної участі чорносотенців погроми. Було вбито, за даними тодішньої преси, від 800 до 4000 людей, приблизно 10 000 покалічено й поранено.

204. До О. П. Косач (сестри)

5 (18) листопада 1905 р. Київ

Подається за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 759. Місце зберігання автографа не встановлено.

Згідно з приміткою О. Косач-Кривинюк, лист дописано до спільної листівки Ользі від сестер Оксани та Ізидори (див.: там само).

205. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

23 листопада (6 грудня) 1905 р. Київ

Подається за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 760–764. Місце зберігання автографа не встановлено.

Згідно з приміткою О. Косач-Кривинюк, до листа було додано вирізку з газети: «З місяця грудня (декабря) має виходити щоденна соціял-демократична робітнича газета “ПРАЦЯ”. Газета видаватиметься при ближчій участі: В. Винниченка, Вітека, М. Ганкевича, М. Порша, І. Стешенка, Лесі Українки і інших. Газета має кореспондентів зі всієї України і із головних міст Росії і Західньої Европи. Підписна ціна: на 12 міс[яців] — 5 р[ублів], на 6 міс[яців] — 2 р[ублі] 50 к[опійок], на 3 міс[яці] — 1 р[убль] 40 к[опійок], на 1 міс[яць] — 50 к[опійок]. Адреса для зносин з редакцією і адміністрацією “Праці” — Киев, Паньковская, 8, д-ру Юркевичу. Редактор-видавець П. Дятлов» (див.: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 764).

1025 *...невважаючи на «военное положение»...* — Протягом грудня 1905 — січня 1906 рр. воєнний стан охопив ⅔ території Російської імперії, зокрема його було запроваджено в Києві.

1026 *Найближчим поводом до сього «военного положення» послужив военний же бунт...* — 18 листопада (1 грудня) 1905 р. в Києві озброєні солдати трьох рот саперної бригади (приблизно 800 осіб), очолювані підпоручиком Борисом Жаданівським, приєдналися до страйку робітників Південноросійського заводу. Урядові війська застосували зброю. Загальні втрати з обох сторін становили понад 250 осіб.

Жаданівський Борис Петрович (1885–1918) — учасник революції 1905–1907 рр., поранений під час страйку 18 листопада (1 грудня) 1905 р. Після одужання засуджений до каторги, яку відбував до амністії 1917 р. Оселився в Криму, де загинув у бою 1918 р.

1027 *...щось подібне, як у Севастополі...* — Ідеться про *Севастопольське повстання 1905 року* — збройний виступ матросів Чорноморського флоту і солдатів Севастопольського гарнізону, робітників порту й морського заводу, що відбувся в період із 11 (24) до 16 (29) листопада 1905 р.

1028 «*Киевлянин*» (1864–1919) — київська газета консервативно-монархічного українофобського спрямування; редактор і видавець — *Піхно Дмитро Іванович* (1853–1913), журналіст, економіст, професор Київського університету Св. Володимира, один із лідерів чорносотенського «Союза русского народа», ідейний противник «українофільства» та «мазепинства», прихильник репресій проти революційно налаштованих мас.

1029 *...ваша М[арія] А[лександровна]...* — Ідеться про *Шарко Марію Олександрівну* — знайому Лесі Українки; можливо, була родичкою М. Кривинюка.

1030 *Матиця* — громадське культурно-освітнє товариство в південно- та західнослов'янських країнах XIX — початку XX ст.

1031 *...яку напишете, така й добра буде.* — Ідеться про майбутню статтю М. Кривинюка для щоденника «Громадське слово», в анонсі газети К. Квітка був заявлений як один із її авторів.

1032 *...вийдуть отим quasi явочним порядком десь у декабрі.* — Ці сподівання не справдилися: обидві газети не вийшли. Щоправда, редактори «Громадського слова» обійшли цензуру й видавали свій часопис під іншими назвами — «Громадська думка», «Рада».

1033 *Шемет Володимир Михайлович* (1873–1933) — український громадсько-політичний діяч, активний член Братства тарасівців, позбавлений права проживати в Петербурзі та Києві, співзасновник Української народної партії (1902), приятель і соратник М. Міхновського, член Української Центральної Ради; тоді разом

із братом Миколою був видавцем і редактором газети «Хлібороб», став депутатом у Першій державній думі від Полтавської губернії (1905).

1034 *«Вільна Україна»* — літературно-політичний і популярно-науковий журнал, виходив у Санкт-Петербурзі 1906 р. Тоді Імператорська АН більшістю в один голос визнала існування української мови як самостійної, у столиці Російської імперії ненадовго відновилося видання періодики українською мовою, чим скористалися видавці часопису. До співробітництва запросили і Лесю Українку. Від імені та за дорученням редакції запрошення передали усно Л. Мацієвич та Д. Дорошенко, які тоді перебували в Києві (див.: *Дорошенко Д. Сторінка зі спогадів. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Кн. II. Нью-Йорк — Київ: Темпора, 2015. С. 304*). Як наслідок, у перших із 6 номерів, що вийшли, з'явилася друком поема Лесі Українки «Одно слово» з підзаголовком «Оповідання старого якута» (*«Вільна Україна». 1906. № 1–2. С. 7–10*). Невдовзі видання заборонили, редактора журналу А. Я. Шабленка заарештували.

Шабленко Антон (Антін) Якович (1872–1930) — український поет і прозаїк, журналіст, видавець, член літературного об'єднання «Плуг». Як письменник дебютував 1893 р. у львівському журналі «Зоря». 1898 р., рятуючись від переслідувань за організацію страйку в Харкові, переїхав у Петербург, де активно займався видавничою (часопис «Вільна Україна») та літературною діяльністю. Арешт, ув'язнення, перебування на нелегальному становищі суттєво підірвали здоров'я митця. Після довгих років хвороби А. Шабленко помер 24 травня 1930 р. в Ленінграді (нині — Петербург, РФ).

1035 *Щодо сполучення Р. У. П. з С.-Д...* — Із відходом від самостійницьких позицій РУП уже з 1903 р. почала все більше набирати характеру соціал-демократичної партії. У грудні 1904 р. під час спроби провести у Львові свій II з'їзд партія остаточно розпалася. Частина її членів під керівництвом М. Меленського на початку 1905 р. утворила Українську соціал-демократичну спілку, а інша (до очільників належали В. Винниченко, С. Петлюра та М. Порш) у грудні того ж року трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), яка згодом відіграла величезну роль у розгортанні українського національно-визвольного руху.

1036 *І[вана] М[атвійовича] про рукопись я ще не питала...* — Згадано І. Стешенка та, ймовірно, рукопис однієї з брошур Групи УСД.

1037 *...спровадьте мені «В[ільну] спілку»...* — Ідеться про брошуру «Вольный Союз — Вільна Спілка. Опыт украинской политико-социальной программы» за редакцією М. П. Драгоманова (Женева, 1884), що стала першим модерним конституційним проєктом і програмним документом політичного товариства в межах Російської імперії.

1038 *...справозданя з'їзду соц[іял]-дем[ократичної] партії в Брюнні...* — Тобто матеріали VII з'їзду СДРПА, що відбувся 11–16 (24–29) вересня 1899 р. в Брні (Брюнні) за участі 2 делегатів від УСДП — М. Ганкевича та Р. Яросевича. На загальному з'їзді було ухвалено програму партії з національного питання. Її суть полягала в наданні австрійським народам національно-територіальної автономії в складі імперії з забезпеченням широких прав національним меншинам.

206. До С. О. Єфремова

1 (14) грудня 1905 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 57).

Уперше опубліковано у виданні: *Листи Лесі Українки до Сергія Єфремова / публікація, вступна ст., коментарі Т. Третяченко, Л. Шалагінової. Київська старовина. 1996. № 6. С. 21–31.*

1039 *Лисенко Микола Віталійович* (1842–1912) — відомий український композитор, піаніст, диригент, педагог, збирач пісенного фольклору, культурно-громадський діяч; приятель родини Косачів, тоді їхній сусід у Києві.

1040 *Дурдуківський Володимир Федорович* (1874–1938) — український громадський діяч, літературний критик, постійний співробітник журналу «Киевская старина», мовознавець (1919 р. був редактором Правописно-термінологічної комісії при Українській академії наук), один із організаторів видавництва «Вік» та київської «Просвіти», згодом директор Першої української гімназії (1917); близький приятель С. Єфремова, брат його дружини. Уперше заарештований 1929 р. у справі СВУ, вдруге — 1937 р. Розстріляний 16 січня 1938 р. за вироком «особливої трійки».

1041 *...того культурно-освітнього товариства...* — Ідеться про Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка, зареєстроване 26 травня 1906 р. Згодом до ради цієї організації ввійшли Б. Грінченко (голова), В. Дурдуківський (скарбник), С. Єфремов, Л. Косач (Леся Українка) (товариш голови), О. Косач (Кривинюк),

М. Левицький, В. Степанківський, С. Шемет (тимчасовий секретар). У листопаді 1906 р. при товаристві діяло 5 комісій (видавнича, бібліотечна, артистична, шкільно-лекційна, музейна). Київська «Просвіта» тоді налічувала понад 250 осіб. До 1910 р., коли на підставі постанови Київського губернського присутствія функціонування товариства було припинено, кількість його членів зросла втричі.

1042 *Бердяєв Сергій Олександрович* (псевдонім *Обухівець, С. Київський*; 1860–1914) — український письменник, літературний критик, перекладач-поліглот, мистецтвознавець, театральний оглядач, журналіст, публіцист, редактор і засновник кількох київських часописів («Справедливость» (перейменовано в «Киевскую зарю»), «Свободный труд» (пізніша назва «Работник»)); 4 роки вивчав медицину за кордоном, але не закінчив курс навчання, старший брат філософа Миколи Бердяєва, двоюрідний брат С. Подолинського, знайомий Лесі Українки.

207. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

8 (21) грудня 1905 р. Київ

Уперше опубліковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 764–766.* Місце зберігання автографа не встановлено. Подано і датовано за першодруком.

1043 *Поздоровляю вас з маленьким «громадянином»...* — 5 (18) грудня 1905 р. у Празі в О. П. Косач і М. В. Кривинюка народився син, якого назвали Михайлом на честь покійного старшого сина Косачів.

1044 *...редактор «Праці» вже в тюрму попався...* — Ідеться про *Дятлова (Дятліва) Петра Юрійовича (Єгоровича)* (1883–1937) — українського публіциста, перекладача, редактора. Навчався в Ніжинській гімназії, Петербурзі (належав до української Громади), Москві. Повернувшись в Україну, брав участь у діяльності РУП і УСДРП. Від кінця листопада 1905 р. майже рік перебував у Лук'янівській в'язниці. 1908 р. знову заарештований і висланий за межі Російської імперії. Жив за кордоном, 1925 р. знову повернувся в Україну. 23 березня 1933 р. заарештований у справі Української військової організації, відбував покарання на Соловках. Розстріляний 3 листопада 1937 р. в урочищі Сандармох (Карелія, Російська Федерація).

1045 *...головно через І[вана] М[атвійовича]...* — Тобто І. Стешенка.

1046 *...заснувати «культурно-освітнє безпартійне товариство»...* — Ідеться про київську «Просвіту».

1047 *...з інших тільки я та ще один...* — Очевидно, С. Бердяєв.

1048 *«Киевские отклики»* — щоденна літературно-політична, економічна та громадська російськомовна газета, виходила в Києві впродовж 1898–1906 рр.; серед співробітників — Симон Петлюра, Сергій Єфремов, Богдан Кістяківський, Михайло Могилянський, Іван Стешенко та інші.

1049 *«Первая ласточка украинского шовинизма»* — Ідеться про статтю І. Стешенка, надруковану в газеті «Киевские отклики» у відповідь на публікацію про мітинг українців, що відбувся в Петербурзі («Хлібороб», грудень 1905 р.). І. Стешенко гостро розкритикував ідейні акценти «Хлібороба» з позицій інтернаціональної соціал-демократії, захищаючи російський народ і російську інтелігенцію як непричетних до терору проти українців, який проводив уряд Росії. Це глибоко вразило Лесю Українку та дало підстави так гостро висловитися про автора.

1050 *Чи він гідний «своей старшей сестры Бетси»?* — Цитата з роману Чарльза Дікенса «Життя Девіда Коперфілда, розказане ним самим» (1849); *Бетсі Тротвуд* — тітка батька, бабуся головного героя книги.

1906

208. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

19–20 грудня 1905 р. (1–2 січня 1906 р.). Київ

Уперше опубліковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости. С. 766–767.* Місце зберігання автографа не встановлено. Подано і датовано за першодруком.

1051 *...не уподобитись евангельським «спящим девам».* — Леся Українка згадує «Притчу про десять дів», яку розповів Ісус Христос (Євангеліє від Матвія). У ній серед іншого йдеться про незавбачливих, безтурботних людей, які знають про наближення суду Божого, але не готуються до нього.

1052 *...з «Рівноправністю» є дещо роботи.* — Тоді під впливом революційних подій розгорнувся й жіночий рух. 1905 р. почав діяти Всеросійський союз рівноправності жінок — перша жіноча

політична організація, головною метою якої була боротьба за політичне рівноправ'я. На території України працювало кілька відділень товариства: Катеринославське (нині м. Дніпро), Київське, Харківське, Херсонське, Олександрівське (сучасне м. Запоріжжя), Одеське та два Полтавські. «Рівноправки» (так скорочено називали прихильниць рівноправності в Російській імперії) масово подавали колективні заяви, звернення до з'їздів земських діячів із вимогою рівноправності. На початку 1906 р. в Києві діяла невелика громадка прихильниць цього руху, але восени вона розрослась у справжню українську жіночу спілку за рахунок слухачок Вищих жіночих курсів.

1053 *Харківське Товариство для поширення в народі грамотності* (*Харківське товариство грамотності*) — організація української інтелігенції (приблизно 800 членів), заснована 1869 р. при Харківському університеті з метою поширення освіти серед народу. За час існування (до 1920-х років) товариство відкрило в місті кілька народних, жіночу, ремісничу, декоративно-малювальну та чотири недільні школи; заснувало бібліотеки, читальні, Народний дім; займалося видавничою діяльністю. Охопило роботою навіть кілька повітів Харківської губернії.

1054 *Київське товариство грамотності* — народно-просвітня організація, що виникла в Києві 1882 р. з офіційного дозволу «для елементарної просвіти народу». На початковому етапі було створено лише мережу недільних шкіл. Робота активізувалася, коли товариство очолив В. Науменко (1898): почали працювати видавнича та шкільна комісії, бібліотеки, було збудовано та відкрито Народний дім. 1906 р. організація налічувала понад 600 дійсних членів.

1055 *Піхністи* — однодумці Д. І. Піхна, прихильника репресій і чорносотенної політики русифікаторства українського народу.

1056 *...збірається податися під іншою фірмою.* — Газета почала виходити під назвою «Громадська думка», потім — «Рада».

1057 *«Рідний край»* — український громадсько-політично-економічний, літературно-науковий та популярно-освітній часопис, який виходив у Полтаві (1905–1907), Києві (1907–1914), Гадячі (1915–1916). Перший номер з'явився 24 листопада (7 грудня) 1905 р. коштом полтавської громади за ініціативи Миколи Дмитрієва та Григорія Коваленка. 1906 р., на запрошення фундаторів, до редколегії журналу ввійшла Олена Пчілка, від березня 1907 р. вона стала його редакторкою-видавчинею.

1058 *...я вже дала туди одну драм[атичну] поему...* — Згадано драматичну поему «В катакомбах» («*Рідний край*». 1906. № 19. С. 2–8).

1059 *«Культурно-освітне» товариство...* — Київська «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

1060 *І[ван] М[атвійович] казав, щоб «поему» придержати...* — Імовірно, ідеться про рукопис соціал-демократичної брошури.

1061 *Радзивилів* — залізнична станція, тоді митниця на кордоні з Австро-Угорщиною; нині місто Радивилів — районний центр Рівненської обл.

1062 *...як же там маленьке...* — Ідеться про новонародженого сина Кривинюків.

209. До А. Ю. Кримського

27 січня (9 лютого) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 450). Кінець листа не зберігся.

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 325–329. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 517–519.

1063 *...частину його Ви сами тепер написали...* — Згаданий лист А. Кримського до Лесі Українки не зберігся.

1064 *...нібито й я якось належу до Ваших «крітіко-біоґрафів»...* — Очевидно, А. Кримський у листі не погодився з думкою Лесі Українки щодо його роману «Андрій Лаговський». Зараховуючи письменницю до своїх «критико-біографів», навіть вигадав для цього термін «автобіографоманія».

1065 *...за поводіння того чоловіка, що одержав од Вас кращу частину душі...* — Згадано головного героя однойменного твору А. Кримського «Андрій Лаговський».

1066 *Тепер ще дещо про мої «Катакомби».* — Тобто про драматичну поему «В катакомбах».

1067 *А тепер ся річ буде Вашою...* — Драматичну поему «В катакомбах» опубліковано з присвятою: «Посвята шановному побратимові А. Кримському».

1068 *Я не приймаю теорії Толстого...* — Ідеться про *Толстого Льва Миколайовича* (1828–1910) — класика російської літератури, публіциста, релігійного мислителя, філософа, чиї погляди лягли в основу нової релігійно-моральної течії — толстовства.

1069 *Аберація* (пох. від лат. *aberrare*) — відхилення від норми, провина, похибка.
1070 *Анціллодея* — героїня драматичної поеми Лесі Українки «В катакомбах».

210. До О. П. Косач (сестри) та М. В. Кривинюка

4 (17) лютого 1906 р. Київ

Уперше опубліковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости*. С. 770–771. Місце зберігання автографа не встановлено. Подано і датовано за першодруком.

1071 *Бобрик* (*Аляльо, Бобринятко, Ліленятко, Лілік, Лілінятко, Ліцик, Люнька, Лютик, Лютя, Маленьке, Малютик, Михалко, Михалюнка, Михалюнка-Люнка, Михалюньо, Михаль, Михальо, «Ні-ні», Тюсінька, Тюсіня, Утоніка-Лютоніка, Утонька, Утя, Утятко*) — *Кривинюк Михайло Михайлович* (1905–1993) — син Ольги Косач та М. Кривинюка, племінник Лесі Українки; згодом навчався в Катеринославському комерційному училищі та Київському політехнічному інституті, інженер за фахом, працював в Уральському проєктному відділенні «Союзтранспортпроєкту», мешкав у Свердловську (нині Єкатеринбург, Російська Федерація).

Назва *Бобрик* (*Бобринятко*) походить від слів дитячої народної пісеньки «Ой ти, старий бобре...»:

Ой ти, старий бобре,
заховайся добре,
бо я хорти маю,
на поле пускаю.
— А я звинусь, обернусь —
хортів твоїх не боюсь!

У родині Косачів натомість дітям співали: «А ти, малий бобре, заховайся добре, бо я хортів маю, на тебе пускаю!».
1072 *Кореспонденцію, Михалю, я давно передала (другого дня), але щось вона не з'являється.* — Ідеться про допис М. Кривинюка в газету «Громадська думка».
1073 ...*«Киевск[ие] откл[ики]» закрито і редактора в тюрму посаджено...* — Ідеться про *Василенка Миколу Прокоповича* (1866–1935) — українського громадсько-політичного діяча, історика держави та права, редактора часопису «Киевские отклики» протягом 1905 р., журналіста; згодом член Української Центральної Ради,

куратор Київського шкільного округу, член Київського товариства старожитностей і мистецтв, 1918 р. виконувач обов'язків отамана Ради міністрів, міністр освіти, другий президент Української АН. Заарештований у березні 1924 р., звинувачений у створенні контрреволюційної організації. Після оголошення вироку (10 років в'язниці) амністований і звільнений, але не виправданий і позбавлений права обіймати керівні посади. Тоді був заарештований і протягом двох тижнів перебував у в'язниці.

1074 *...пішли ми на іменини до Оксани...* — Згадано Оксану Стешенко.

1075 *...прийшли ще й незвані...* — Ідеться про жандармський обшук в оселі Стешенків, який відбувся 24 січня (6 лютого) 1906 р., під час святкування дня народження Оксани Стешенко, на яке зібралися всі члени родини Старицьких, Черняхівських, Косачів та ін.

1076 *Треба «начитуватись» для статті про «новітні утопії»...* — Очевидно, ідеться про статтю «Утопія в белетристиці», опубліковану в часописі «Нова громада» (1906. № 11. С. 13–32; № 12. С. 42–65).

211. До О. Ю. Кобилянської

26 лютого, 3 березня (11, 16 березня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 919).

Уперше надруковано без графічних ілюстрацій у виданні: *Хрестоматія критичних матеріалів. Посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів / упор. С. М. Шаховський. Т. 3. Вид. 2-е, переробл. та доповн.* К., 1949. С. 106. Повний текст уперше опубліковано у виданні *Леся Українка. Листи*: 1903–1913. С. 272–275.

1077 *А комусь би пора до «санаторії на Новім Світі»...* — Згадано оселю Кобилянських на вул. Новий Світ, 61 у Чернівцях, яку Леся Українка називала санаторієм за можливість розслабитися, зняти нервове напруження, набратися сили та повернутися до повноцінного життя.

1078 *...редакція просить його переклад «Ткачів» Гауптмана...* — Український переклад драми Ґ. Гауптмана «Ткачі», над яким Лариса Косач працювала з перервами протягом 1899–1901 рр., до друку в журналі «Вільна Україна» не потрапив: часопис невдовзі заборонили, останні номери було конфісковано.

1079 *...збірника на честь Когось...* — Тобто альманаху «За красою».

1080 *...має 5 напочатих поем...* — Можливо, згадано поеми «У пущі» (1897–1909), «Кассандра» (1903–1907), «Віла-посестра»

(1901–1911), «Осіння казка» (роботу розпочато 1905 року), «Три хвилини» (1905–1906).

1081 ...*З нескінчені повістки*... — Серед незавершених, імовірно, є твори, автографи яких не датовано («Помилка», «А все-таки прийди!», «Очі»), можливо, також «Ненатуральна мати», «З людської намови».

1082 ...«*Пародия*» *Маковея в* «*Шершні*»... — Ідеться про гумористичний переспів О. Маковея поезії Т. Г. Шевченка «У тієї Катерини», передрукований «Шершнем» (*1906. № 8. 24 лют.*) після публікації в газеті «Буковина» (1901).

«*Шершень*» — щотижневий український гумористично-сатиричний журнал, виходив у Києві протягом січня–липня 1906 р., а також упродовж 1908–1911 рр.

1083 *Чи хтось читав його історічну повість?* — Ідеться про повість О. Маковея «Ярошенко», опубліковану в Львові 1905 р. в журналі «Руслан» та окремою книгою.

1084 ...*один його найлютіший критик*... — Тобто С. Єфремов.

1085 ...*той, кого вкупі з Вами так зганьбив оцей критик*... — Ідеться про Г. Хоткевича, який у січні 1906 р. емігрував у Галичину.

212. До О. П. Косач (матері)

26 березня (8 квітня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 218).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 47–49.* У 12-томному виданні 1975–1979 рр. опубліковано з купюрою: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т.* Т. 12. С. 159–161.

1086 *Макаренко Андрій (Андрушка)* — земляк Олени Пчілки, юнак із Гадяча.

1087 ...*одв'язалась я вже від того «Лес шумит»*... — Леся Українка редагувала переклад повісті «Лес шумит» В. Г. Короленка, надрукований у журналі «Зоря» 1906 р. (№№ 5–6, 7–8).

1088 ...*автор хоче скористати*... — Ідеться про українського поета й перекладача *Гаврилюка Максима Івановича* (1876–1928), відомого в літературі під псевдонімом *Вдовиченко*.

1089 *Оппоков Іван Костянтинович* — перекладач, редактор і видавець часопису «Зоря», юрист за фахом, мешкав у Москві; 1906 р. також анонсував у пресі вихід у Москві газети «Україна», проте не отримав дозволу на її друк.

1090 «*Зоря*» — ілюстрований тижневий літературно-мистецький журнал, виходив українською мовою на початку 1906 р. в Москві.

1091 ...*передмови до своєї граматики*... — Ідеться про передмову «Вступне слово [про походження назв «Мала Росія» та «Україна»]» А. Кримського до «Практического курса для изучения малороссийского языка (*Практичного курсу для вивчення української мови*)», який журнал «Зоря» публікував частинами впродовж усього існування часопису (№№1–2, 3–4, 7–8).

1092 *Статті своєї я сі дні не зачіпала*... — Згадано статтю Лесі Українки «Утопія в белетристиці».

1093 ...*про Черн[ишевського] сказано в мене коротко*... — Ідеться про російського публіциста й письменника *Чернишевського Миколу Гавриловича* (1828–1889), у статті «Утопія в белетристиці» Леся Українка аналізувала його твір «Що робити?».

1094 ...*в страсну п'ятницю*... — Тобто 31 березня (13 квітня) 1906 р.

1095 ...*просьбу Людм[или] Мих[айлівни]*... — Ідеться про Л. М. Драгоманову.

1096 ...*про тую ж таки книжку юбілейну*... — Імовірно, ідеться про 30-літній ювілей літературно-наукової діяльності М. Драгоманова і книгу, присвячену йому.

1097 ...*про листи дядькові до бабушки*... — Ідеться про листи М. П. Драгоманова до матері — *Драгоманової Єлизавети Іванівни* (1821–1895), бабусі Лесі Українки.

1098 ...*ми з Гусьом*... — Тобто з Ізидорою Косач.

1099 *Палажка* — служниця Косачів у Києві.

1100 *Радує мене полтавський народ*... — Імовірно, ідеться про звернення полтавського земства до міністра внутрішніх справ Російської імперії П. М. Дурново щодо дозволу на збір коштів на спорудження в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченку, 13 (26) квітня 1906 р. такий дозвіл було отримано.

1101 *На страсну середу*... — Тобто 29 березня (11 квітня) 1906 р.

1102 ...*кінчати «закладини» Тов[ариства] ім[ені] Шевч[енка]*... — згадано Київське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

1103 ...*спеціально для записування дум*. — К. Квітка мав намір записати на фонограф народні думи з голосу М. Кравченка, згодом цей задум було реалізовано за допомогою Лесі Українки та Ф. Колесси.

1104 *Кравченко Михайло Степанович* (1858 (1859) — 1917) — український кобзар із Великих Сорочинців на Полтавщині, знайомий

етнографа Опанаса Сластіона; тоді об'їздив із кобзою Одесу, Ялту, Харків, виступав на запрошення Імператорського географічного товариства в Петербурзі.

1105 *...списав думи «на злість» Х[откевичу]...* — Ідеться про Г. Хоткевича, який іще зі студентських часів записував народні думи від кобзарів, а згодом як бандурист побував із гастролями в майже всіх великих містах України. 1902 р. на XII Археологічному з'їзді організував виступ кобзарів і приготував доповідь, яка мала вирішальне значення для подальшого розвитку кобзарського мистецтва в Україні.

213. До О. Ю. Кобилянської

27 квітня (10 травня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 920).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 179–181.*

1106 *Хтось дякує комусь за посилку...* — Ідеться про бандероль, у якій був рукопис перекладу драми Ґ. Гауптмана «Ткачі».

1107 *...поздоровити п[анів] Стоцьких...* — Згадано родину С. Й. Смаль-Стоцького; до 1918 р. мешкала в Чернівцях.

1108 *Вікт* — харчі, їжа.

1109 *Арсенік* — лікарський засіб на основі миш'яку.

1110 *Репарація* — відновлення.

1111 *Як мені шкода бідного Сімовича!* — Тоді у В. Сімовича лікарі діагностували легеневу хворобу.

1112 *...перший парлямент відкривається...* — Ідеться про *Першу державну думу* (*Державну думу першого скликання*) — законодавчий орган Російської імперії, який з'явився внаслідок революції 1905–1907 рр., нижня палата парламенту.

214. До А. Ю. Кримського

5 (18) травня 1906 р. Київ

Подається за автографом, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (Ф. XXXVI. Од. зб. 318).

Уперше надруковано у виданні: *«Радянське літературознавство». 1965. № 6. С. 81–82.*

1113 *...як там справа з тими відбитками перекладу Євангелія...* — Ідеться про україномовний переклад Нового Завіту, здійснений 1861 р. *Морачевським Пилипом Семеновичем* (1806–1879). Його книга «Четвероєвангеліє» побачила світ лише навесні 1906 р. Позаяк тираж Московської синодальної друкарні вмить розійшовся, видавці продовжили додруковування.

215. До О. Ю. Кобилянської

30 травня, 3 червня (12, 16 червня) 1906 р. Зелений Гай

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 917).

Датовано за змістом, рік написання уточнено й виправлено на підставі згадки про Михайлика Кривинюка (Лілінятку пів року). В автографі, очевидно, помилково лист датовано 30.V.1905.

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Украинка. Собрание сочинений в 3 т.* Т. 3. С. 306. Повний текст українською мовою вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 503–504.

1114 *...справа з «Землею» може влагодитись...* — О. Кобилянська цікавилася можливістю надрукувати в журналі «Киевская старина» повість «Земля».

1115 *Пані Стоцька — Смаль-Стоцька* (з дому *Заревич*) Емілія Михайлівна.

1116 *Прошу сказати Св[ятій] Анні...* — Тобто матері О. Кобилянської.

1117 *«Листи з Буковини»* — стаття О. Маковея (*«Громадська думка»*. 1906. № 43 (24 лютого (9 березня). С. 2), після виходу якої на сторінках різних періодичних видань було опубліковано низку виступів проти автора. Особливо загострилися взаємини з буковинськими національно-культурними діячами.

1118 *...давно початої поеми драматичної з часів французької революції...* — Ідеться про діалог «Три хвилини» (*«Нова громада»*. 1906. Кн. 10. С. 4–20).

216. До Б. Д. Грінченка

22 липня (4 серпня) 1906 р. Зелений Гай

Подається за автографом, який зберігається в Музеї Лесі Українки в Києві (КН-8865, М-275). Лист, адресований Б. Д. Грінченкові

насамперед як голові київського товариства «Просвіта», надісланий разом із запискою Ольги Косач (сестри):

«Шановний добродію, коли б прийшлося де-небудь чи то з приводу бібліотеки, чи то з якого иншого приводу офіціяльно записувати мене, то прошу не писати мене Косач-Кривинюк, як то було написано в «Гром[адській] Думці» з приводу перших зборів «Просвіти», а просто Косач, бо ми з чоловіком не вінчані і значить я єго імені не ношу і навіть не маю права носить, а через те в офіціяльному документі так писати зовсім не до речі, бо се було б незаконно.

До листа сестри додам, що я радо візьму на себе бібліотеку, коли се шановні радники зважать за найвигіднійше.

Щиро поважаюча Вас

Ольга Косач»

Уперше надруковано у виданні: «*Радянське літературознавство*». 1965. № 6. С. 82.

1119 *Левицький Модест Пилипович* (1866–1932) — український громадсько-політичний діяч, письменник, педагог, композитор, перекладач, один із засновників Української радикальної партії (згодом — Українська радикально-демократична партія), лікар за фахом, близький приятель родини Косачів; тоді директор фельдшерської школи і притулку для покинутих дітей у Києві, член редколегії газети «Громадська думка» та Київського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

217. До О. П. Косач (матері)

19 вересня (2 жовтня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 217).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип.* 3. С. 49–52.

1120 *Ну, і діла ото з «Рідним Краєм»!* — Тоді Олена Пчілка увійшла до редколегії часопису «Рідний край», отримавши запрошення до співпраці від редактора-видавця журналу М. А. Дмитрієва; згодом, у березні 1907 р., вона замінила його на цій посаді.

Дмитрієв Микола Андрійович (1867–1908) — український громадсько-культурний діяч, публіцист, видавець, адвокат за

фахом (вів справи О. П. Косач (матері) щодо її спадщини в Гадячі після смерті Є. І. Драгоманової).

1121 «*Рада*» (1906–1914) — щоденна україномовна громадсько-політична, економічна та літературна газета, наступниця забороненої цензурою «Громадської думки».

1122 *Коли «Р[ідний] К[рай]» постраждає за Кропивн[ицького] і Мирного...* — Журнал «Рідний край» був на межі закриття через публікацію п'єси М. Кропивницького «Скрутна доба» (1906. №№ 29–32, 34) та поезії Панаса Мирного «На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Іванові Котляревському» (1906. № 36).

1123 *...у Людм[или] Мих[айлівни] заслабла скарлатіною одна з дівчат Зелінських...* — Очевидно, ідеться про родину приятельки Л. М. Драгоманової.

1124 *Брежкова Фросина Трохимівна* (1890–1946) — хатня робітниця Косачів у Києві від осені 1906 р., няня М. М. Кривинюка, уродженка с. Деревичі на Волині, дочка лісника в Колодяжному; восени 1912 р. переїхала із сім'єю Ізидори Косач-Борисової у Могилів-Подільський.

1125 *Горпина* — служниця Косачів у Зеленому Гаю, уродженка Полтавщини.

1126 *Дмитрук* (із дому *Пиріг*) *Варвара Йосипівна* (1872–1964) — багаторічна покоївка Косачів родом із Колодяжного, у волинському маєтку лісником працював її чоловік.

1127 *...на Микосеве «новосілля» ходив...* — Тоді Микола Косач винаймав у Києві окреме помешкання.

1128 *...вони з Дорою таки щодня туди вчащають...* — Восени Ізидора Косач вступила на сільськогосподарський факультет Київського політехнічного інституту імператора Олександра II, який від 1906 р. почав приймати жінок.

1129 *Приїхав Юрко Приходько...* — Тобто Ю. Тесленко-Приходько.

1130 «*Оля*» — *Тесленко-Приходько* (з дому *Бронштейн*) *Ольга*, перша дружина двоюрідного брата Лесі Українки Юрія.

1131 *П[етро] В[асильович]...* — Тобто П. В. Тесленко-Приходько.

1132 *...як «два Аякси»...* — Аякс Теламонід і Аякс Оїлід — товариші, що боролися пліч-о-пліч у ході Троянської війни, герої поеми «Одіссея» Гомера; у переносному значенні — вірні друзі.

1133 *Інсепараблі* (від франц. *inseparably*) — нерозлучні.

1134 *...дякує за переслані листи...* — Ідеться про листи до М. Кривинюка, які надійшли в Зелений Гай після його від'їзду.

218. До О. Ю. Кобилянської

25 вересня (8 жовтня) 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 14. Од. зб. 921).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. С. 181–183.*

1135 *...як тілько одержала сумну звістку...* — 4 (17) вересня 1906 р. померла мати письменниці — Кобилянська Марія Йосипівна.

1136 *...отримала таку звістку про свого старшого брата...* — Ідеться про смерть Михайла Косача (1903).

1137 *...її молодший син...* — Згадано Антона Борисовича Шимановського.

1138 *...татко отримав посаду на Волині...* — Восени 1906 р. з відставкою генерал-губернатора Драгомирова і призначенням нового очільника П. А. Косач повернувся на попередню посаду до Ковеля.

219. До А. Ю. Кримського

Кінець 1906 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 453).

Датовано орієнтовно — за змістом на підставі згадки про Різдво, яке святкуватимуть незабаром («може, об Різдві Ваші учні або які знайомі, напр[иклад] кияне з московських студентів, помогли б перевезти дещо»).

Уперше опубліковано у виданні: *Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 12. С. 173–174.*

1139 *«Україна дасть собі раду»* — обігрування історичної фрази «Італія дасть собі раду», яку 1848 р. виголосив Карл Альберт, сьомий король Сардинського королівства в 1831–1849 рр., відмовляючись від допомоги інших країн.